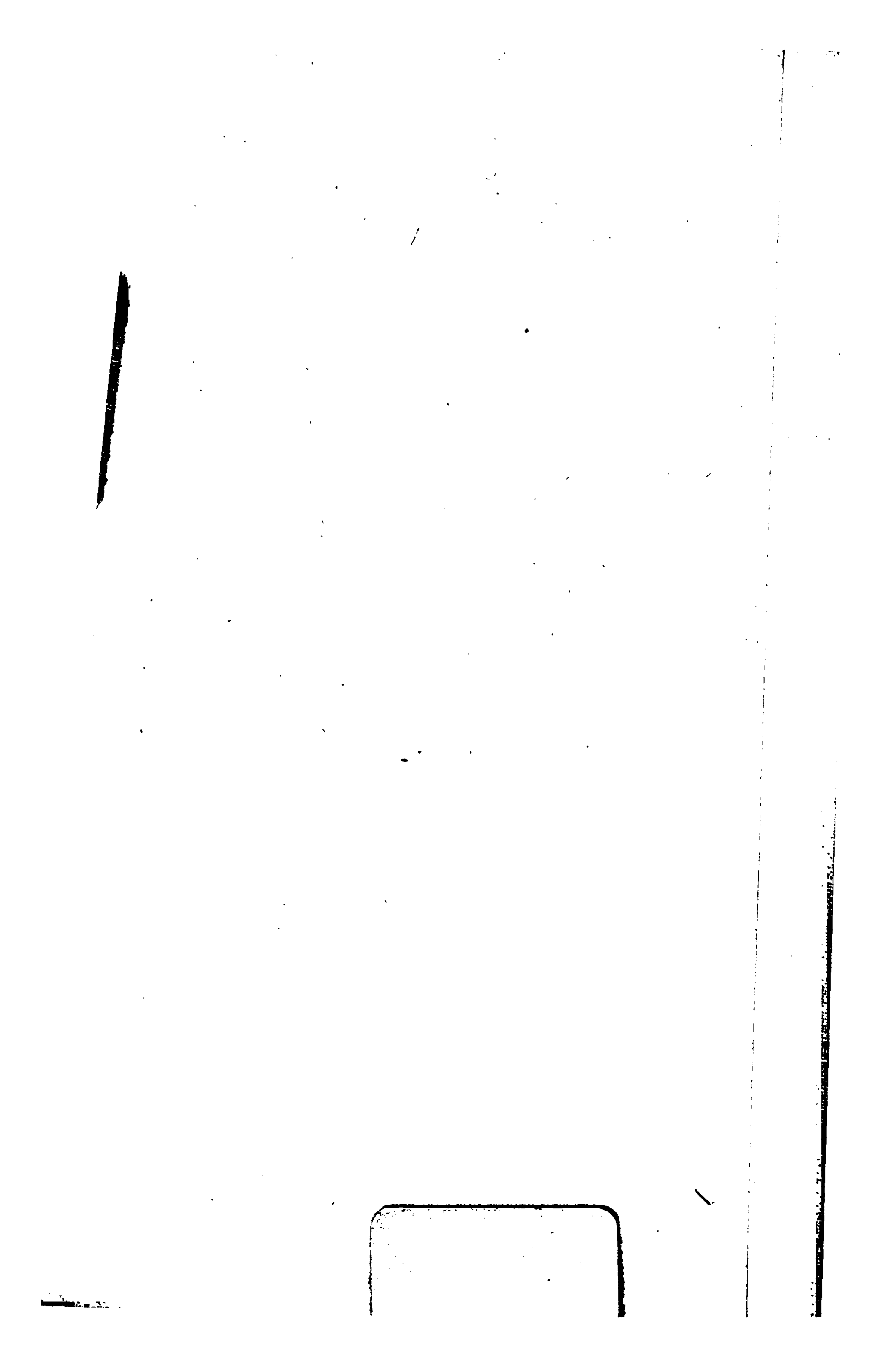
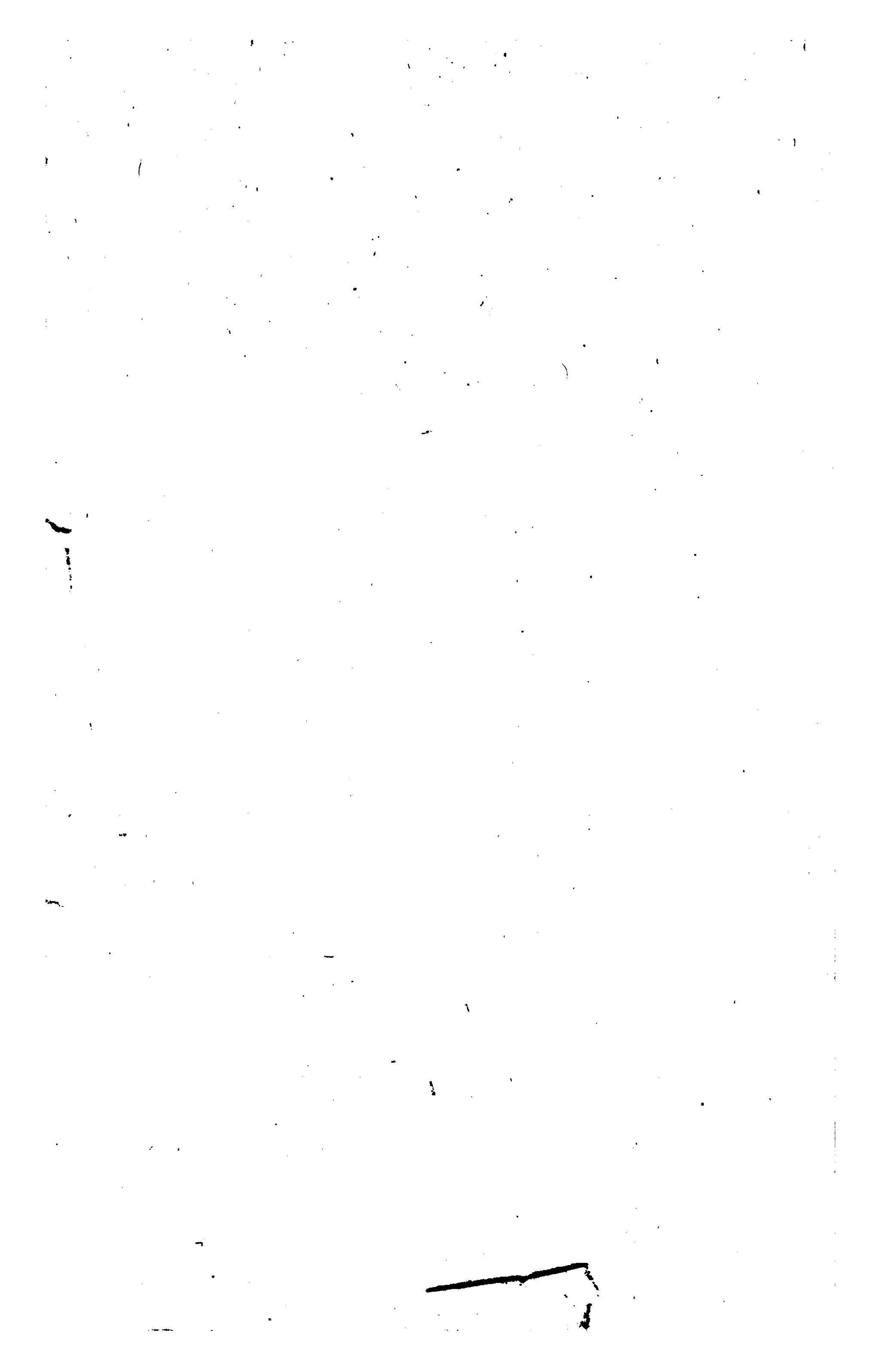

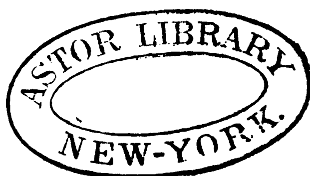
TOPOGRAFISKA

OCH

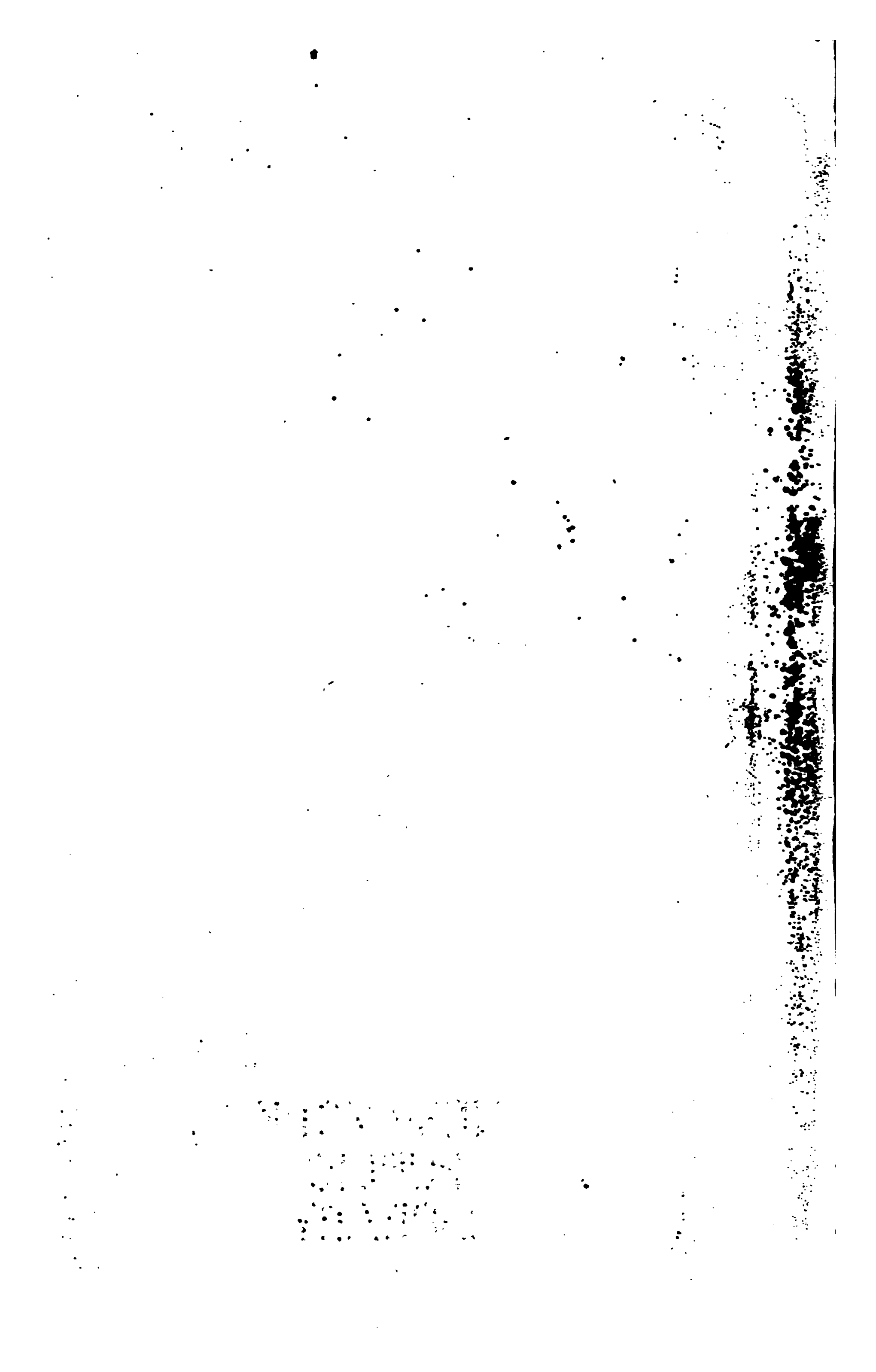
STATISTISKA UPPGIFTER

OM

Skaraborgs Län.

STOCKHOLM, 1845.
P. A. NORSTEDT & SÖNER,
Kongl. Boktryckare.

Skaraborgs län är beläget i midteln af Svea och Götha Riken och tillhör det senare. Det omgifves i Nordvest af Wenern och i Öster af Wettern; dess nordligaste gräns stöter intill Wermland och utgöres af Gullspångsån som, under 59°1′ Nordlig bredd, utfaller i Wenern. I Nordost emellan Skagern och Wettern utgör Tiveden — eller den urgamla gränsen emellan Svea och Götha Riken — skillnaden emellan detta län och Nerike. Längst i Söder, under 57°48′ gränsar länet mot Småland och Jönköpings län. Dess Ostligaste punkt är belägen vid Wettern och Nerikes gränsen under 3°21′, och den Vestligaste under 5°8′ Vester från Stockholm, vid foten af Halleberg, der Elfsborgs län vidtager och sedermera på Södra sidan fortgår, intill gränsen af Jönköpings län.

I Norr och Söder håller länet vid pass 13, och i Öster och Vester från 3 till 11 mil, samt i vidd 75 qvadr. mil, häruti dock inberäknade sjöar och vattendrag hvilka — utom länets andelar i Wenern, Wettern och Skagern — täcka en yta af ungefär 3,6 qvadr. mil.

Wenern, Sveriges största insjö, innehållande 49 qv. mils vidd, omsluter länet på Nordvestra sidan, utåt en kuststräcka af mer än 22 mils längd, för det mesta bestående af låga och långgrunda stränder, å hvilka hamnar och landnings-ställen, för större fartyg, blott sparsamt förekomma. Denna stora insjö, eller rättare inhaf, som i jemförelse

mot sin vidd är föga djup — i allmänhet ej öfver 150 fot *). — har sitt hufvudsakligaste tillflöde från den ur Fæmundsjön i Norrska fjällen utfallande Clarelfven. Sjöns vattenyta blir derigenom ganska ombytlig: den stiger ända till 4 à 5 fot under de månader då snömassorna i fjällen smälta och Clarelfven af dem öfverfylles, men sänker sig åter den öfriga tiden af året. När starka vårflöden i fjällen inträffa och flera år fortfara, förmår ej afloppet genom Göthaelf afbörda allt tillströmmande vatten, utan Wenern stiger flera år å rad, stundom till 10 fot öfver sin vanliga vattenhöjd, och gör då mycken skada genom öfversvämningar på de låga, flacka stränderna, äfvensom genom utskärningar deraf, hvilka senare i synnerhet inträffa kring viken Dettern, hvars vidd på detta sätt årligen ökas. Denna vik kan nästan anses såsom en särskilt sjö, emedan det sund som skiljer honom från Wenern, ehuru 900 alnar bredt emellan de hopskjutande uddarna, dock är så grundt att man med vagn kan färdas deröfver. Wenern delas i 2:ne hälfter af det från Södra sidan utskjutande Kållandslandet med Kållandsön, samt af det från Norra stranden mötande Wermlandsnäs och den ö-flock som fått namn af Lurö-skären. Dessa åter sammanhänga med skären kring Norra kusten af Kållandsö genom en mängd undervattens klippor och grund, hvilka, för segelfarten, nästan afstänga den egentliga Wenern eller Östra delen från den Vestra, kallad *Dahlbosjön.* Också tages segelleden vanligen genom Kållandsö trånga skärgård, i Söder om ön St. Eken, der farvattnet, emellan de temligen branta strän-

*) Utåt Ö. sidan af Wermelands näs är likväl djupet större, och går, på några ställen, ända till 300 fot.

derna, är mindre vådligt än öfver det öppna flacket Norr om samma skärgård.

Wettern utgör Östra gränsen af detta län i en sträcka af nära 10 mil, och innehåller 17 qvadr. mil. Denna sjö är, med rätta, beryktad för sina sällsamma företeelser och för de vådor den innebär, så väl öppen som isbelaggd. Dess djup går ända till 420 fot, så att, ehuru dess yta ligger 297 fot högre än hafvets, dess djupaste bottenhålor dock sänka sig 123 fot under hafsytan. Dess kalla, kristallklara vatten, genom hvilket bottnen kan skönjas på ända till 70 fots djup, är så ytterligt lättrörligt, att det vid minsta vindfläckt, äfven vid stilla väder, kan komma i svallning. Vid storm, som stundom ögonblickligen påkommer, häfver sig sjön i förfärliga vågor, synnerligen under sen-hösten. Deremot kan den, flera veckor för och efter sommarsolståndet, ligga lugn och klar som en spegelyta. Öfverallt är Wettern uppfylld af starka, i alla rigtningar löpande undervattens strömmar, och dess isläggning, när den blir nog fast att kunna begagnas, hvilket ej ofta inträffar, är ytterst förrädisk. Nästan aldrig är isen fri från sprickor och vråkar, och stundom uppbryter den så hastigt, att derå varande fiskare ej ens hinna rädda sig till närmaste land, utan plötsligt befinna sig på ett lösryckt, flytande isstycke, oftast ohjelpligen förlorade. Särdeles anmärkningsvärda äro de dunstbilder som stundom finnas stående på vattenytan antagande de mest omvexlande besynnerliga skepnader. De synas tydligt uppträda ur vattendjupet; äro, genom sin täthet, lika lätt som bestämdt skiljbara från vanliga dimmor; föregås alltid af ett ljud likt det af en aflägsen skjutning, och efterföljas merändels af storm. Wetterns vattenhöjd synes icke, såsom andra sjöars,

bero af luftkretsens inflytanden, utan stundom stiga under tork-år och falla under våt-år. Ebb och flod skall äfven kunna märkas, och det påstås att sjön vid sitt utlopp afbördar en vida större vattenmassa än den emottager af alla sina synliga tillflöden.

Alla öfriga inom länet belägna sjöar och vattendrag kunna hänföras till 2:ne särskilta vattenområden, hvaraf det ena, liggande på Östra lutningen af den allmänna landthöjden, utfaller i Wettern, och det på motsatta sidan i den 150 fot lägre än Wettern belägna Wenern, mot hvars låga stränder landmånen i allmänhet lutar från S. O. till N. V.

Af de till förstnämnde område hörande äro *Unden* *), *Wiken* och *Örlen* de betydligaste. Unden, belägen på höjden af landtryggen, ger vattentillgång åt Götha kanal som går igenom den 89 fot lägre liggande Wiken, i hvilken Örlen jemte *Ör-* eller *Kyrksjön* äfven infalla. Dessa m. m. fl. kringliggande små sjöar höra alla till en gemensam sjöflock och förena sig i Wiken, hvarifrån de utfalla i den instängda vik af Wettern som särskilt fått namn af *Bottensjön.* Af de öfriga, till detta vatten-område hörande, är *Mullsjön,* som vid Staden Hjo infaller i Wettern, den enda af någon betydenhet.

På Vestra sluttningen af landthöjden förekomma: *Skagern,* på gränsen mot Wermeland och Ne-

*) Unden, hvars yt-innehåll uppgår till 0,9 qv.-mil, är, i likhet med Wettern, utmärkt för sitt stora djup, ända till 300 fots, sitt klara och kalla vatten likt en källas, och sitt hastiga omskiftande från lugn till häftigt svallande vattenyta. Sistnämnde egenskap anses äfven tillhöra den i Söder om sjön Wiken belägna Örlen.

rike, den största af härvarande insjöar, men som till mer än hälften är belägen inom dessa båda landskap. Den utfaller genom *Gullspångs-ån* i Wenern.

Tidaån eller *Tidan* som den gemenligen kallas, har sin upprinnelse i den höga bergstrakten inom Elfsborgs län. Från sjön *Brängen* vid länegränsen, går den genom *Bjurbäckssjön* till den mer än 2 mil långa, men blott några hundrade alnar breda, sjön *Stråken*, samt derifrån i Nordlig riktning, jemnsidigt med Wettern. I början och inom bergstrakten har den strida forssar och fall, mellan branta stränder, men flyter sedan med sagta strömdrag, ehuru på några ställen afbruten af låga fall. I närheten af sjön Wiken afbryter Tidan i Vestlig riktning till sjön *Östen*, hvarifrån den fortgår till Mariestad, der den utfaller i Wenern, efter ett lopp genom länet af vid pass 12 mil. Den upptager åtskilliga tillflöden, bland hvilka de betydligaste äro: på Norra sidan *Örlan* som afleder sjön *Ymsen*, och på Södra sidan *Kräftån* som ger aflopp åt sjön *Lången*, samt *Ösan* som infaller i Södra ändan af sjön Östen.

Lidaån eller *Lidan*, samt *Nossaån* eller *Nossan* hafva sina källor nära hvarandra inom Gäsene härad af Elfsborgs län; den förra som vid Lidköping faller i Wenern, upptager på Östra sidan *Flia-ån* eller *Flian* *), hvilken afleder den midti landet belägna *Hornborgasjöns* vatten; den senare, eller Nossan, infaller i Dettern. Båda flyta de med sakta ström, mellan här och der afbrytande låga vattenfall, och hafva på flera ställen djupt nedskur-

*) Denna å har olika namn på olika ställen, såsom Storån, Qvarnån, Lillån och, vid sin förening med Lidan, Skoftebyån. Hornborgasjön kallas äfven Lunden och Storsjön.

na åbräddar. Lidan är båtbar från sin förening med *Skåftebyån* till utloppet vid Lidköping. De många vattendrag hvaraf länet i öfrigt genomskäres och som mestadels infalla i de nu anförde, äro af ingen betydendet. Särskilt förtjenar anmärkas den samling af små sjöar, till ett antal af några och trettio, som med sina leende, löfrika stränder, göra trakten Norr om Hornborgasjön, till en af de skönaste i länet. De synas fordom hafva utgjort en enda, sedermera uppgrundad sjö, af hvars djupaste hålor de nuvarande sjöarna utgöra lemningar *).

Nordöstra delen af Skaraborgs län, vid gränsen mot Nerike, utgör en sammanhängande bergstrakt som, under namn af *Tiveden* omsluter sjön Unden. I Nord och Nordvest emellan Skagern och Unden, är den helt och hållit uppfylld af skogbeklädda men oländiga bergs- och höjdsträckningar. Dessa utskjuta från hufvudlandtryggen eller vattendelaren hvilken, från Nysunds socken i Nerike, här inkommer, och, i närheten af Unden, tager en Vestlig riktning öfver den djupa dalgång som, från Norr till Söder, delar denna bergstrakt i 2:ne hälfter. De här och der uppskjutande bergkullarna — af hvilka *Högåsen* på Vestra sidan af nyssnämnde dalgång är

*) I S. V. från Hornborgasjön ligger en liten sjö kallad *Mårbysjön*, hvars botten är uppfylld af grofva trädstubbar och rötter, hvaribland stundom kullfallna hela träd påträffas. Om vintern då sjön tillfrusit och isen är klar, upptagas dessa för att nyttjas till bränsle; men ett påföljande år finnes åter, på samma ställen, en lika ofta större tillgång på sådant bränsämne. Samma förhållande inträffar i en nära i V. om Mårbysjön belägen torfmåsse, der rötter och stubbar efter grof skog ännu finnas, ehuru sådana i långliga tider der blifvit uppbrutna. I en liten sjö på öfra planet af Mösseberg träffas äfven dylika lemningar af forntida skogar.

den betydligaste — uppnå en höjd af 600 till 650 fot öfver hafvet. Höjden aftager likväl mot trakten af Wallsjön, der bergen upphöra och landtryggen utbreder sig i jordhöjder som, emellan Hofvaån och Unden, sänka sig till en jemnländig, skogbevext sandmo, kallad *Fägredsmon.*

På landtryggens Östra sida, mellan längränsen och Unden, till stranden af Wettern, utbreder sig en dylik, af kärr och små sjöar uppfylld skogig bergstrakt, kallad *lilla Tiveden,* hvars Sydliga afsatser förlora sig i en småkullig, sandig dalsträckning som, på Nordostra sidan, åtföljer Bottensjön och Wiken. På motsatta stränderna af dessa sjöar uppstiger åter en enstakad massa af skogsberg, kallad *Orlåsen,* som upptager hela nejden emellan Wiken och Örlen, med här och der uppskjutande bergkullar af 200 till 300 fots höjd öfver Wettern.

Från Fägredsmo utgår den egentliga landtryggen i Sydlig riktning, längs den smala landtunga som bildas, på ena sidan af Tidan, och på den andra af sjöarna Wiken och Örlen. Under hela denna sträckning är landtryggen nära jemnhög med det omgifvande öppna och sanka plattlandet, hvaröfver den endast der och hvar höjer sig i några låga sandkullar. Midtför Wiken, der landtryggen genomskäres af Götha kanal, har den endast 14 fots höjd öfver sjöns vattenyta. Först på Sydostra stranden af Örlen uppstiger den å nyo i 2 à 300 fot höga skogsberg, såsom *Lunnekullen*, *Klefveberget* och *Hersberget*, hvarifrån den, med aftagande höjd, på Vestra sidan af Mullsjön öfvergår till en platt sandmo af endast 100 fots höjd öfver Wettern. Söder om Mullsjön bildar den åter en betydlig höjdsträckning som, under namn af *Hökensås*, fortgår jemnsidigt med Wettern, blir längre mot

Söder mera bergig, höjer sig, i det s. k. *Domberget*, till mer än 500 fot öfver Wettern, samt ingår på Östra sidan om sjön Stråken i Jönköpings län, der den förenar sig med Norra affallet af den höga bergsträckning som, från Östersjön till Kattegatt, utbreder sig öfver denna del af Götha Rike.

Från sistnämnde bergsträckning inskjuta i länet åtskilliga bergs- och höjdförgreningar. En sådan förekommer på Vestra sidan af Stråkern och Tidaån, hvars lägsta afsatser sammanhänga med underlaget till de Sydliga bergkullarna af Billingen; en annan skiljer Lidans och Nossans vattenområden och utgöres, till en del, af de s. k. *Kjedumsbergen*, hvarifrån den går öfver Kållandslandet till Kållandsön; och ännu en annan följer länegränsen, och förlorar sig i släta berghällar mot foten af Hunneberg.

Emellan dessa på 3:ne sidor omgifvande bergs- och höjdsträckningar, utbreder sig en vidsträckt, af vattendrag genomskuren, till det mesta skoglös slättbyggd, som från stranden af Wenern långsluttande höjer sig: i Nordost mot Tiveden, i Öster mot landtryggen, och i Söder mot Småländska bergstrakten *).

På detta slättland uppresa sig de märkvärdiga och från den öfriga bergbildningen alldeles skiljaktiga enstakade bergen *Kinnekulle*, *Billingen* och *Lugnåsberget* samt de båda tvillingsbergen *Halle-* och *Hunneberg*.

---

*) Landet emellan Kinneviken och Skara höjer sig knappt 30 fot, på en längd af 1¼ mil, således endast 1 fot på 1800. Deremot ligger Hornborgasjön 150 fot högre än slätten kring Skara, så att den allmänna höjningen deremellan går till 1 fot på 180 samt emellan Wenern och Hornborgasjön till 1 fot på 400.

Det förstnämnda eller Kinnekulle håller nära 1½ mil i längd och ¾ mil i bredd, samt höjer sig från stranden af Wenern, i flera tydligt utmärkta, trappvis lagda fält eller afsatser, öfverallt odlade eller skogbeklädda. Den öfversta kullens plan uppnår en höjd af 941 fot öfver hafsytan.

Billingen, eller Billingsbergen, utgör den samfäldta benämningen på åtskilliga mer och mindre betydliga, fristående bergmassor, hvilande på ett gemensamt underlag som sträcker sig jemnsidigt med Wettern och, i en längd af nära 5 mil, skiljer Tidaåns dal från det öfriga slättlandet. Nordliga delen, eller den egentliga Billingen, höjer sig med branta, flerastädes lodräta afsatser, till en vidsträckt, skogbevext bergplan, 936 fot hög öfver hafsytan, och är tvärtöfver klufven af en dalgång, i hvilken landsvägen öfver berget är anlaggd. I fortsättning af denna bergplatå och vid Södra branten deraf, förekomma: *Tofvatorps* och *Brunhemsbergen* samt *Bornaberget*; i Söder från detta, *Högstena-* eller *Plantaberget, Fårdalaberget* eller *Hvarfs-* och *Gerumsbergen,* samt *Gisseberget.* Vestra sluttningen af det för dessa berg gemensamma underlaget utbreder sig i ett öppet slättland, kalladt *Fahlbyggden,* i hvars medelpunkt Staden Fahlköping är belägen, omgifven i Nordvest af *Mösseberg* och i Sydost af *Ålleberg,* båda tillhörige Billingens spridda bergmassor.

Det jemförelsevis obetydliga Lugnåsberget ligger nära 1 mil i Nordvest från Norra sluttningen af Billingen, eller den s. k. *Billingsfoten,* men synes dock vara med denna förenad genom en låg jemnländig ås som derifrån utskjuter. Bergets höjd öfver kringliggande slättland, anses utgöra 160 fot.

Halle- och Hunneberg, vid stranden af Wenern, till mer än hälften i Elfsborgs län belägna, utgöra egentligen en enda bergmassa som, från Nordost till Sydvest, är ituklufven af en djup dal, hvars väggar, likasom i allmänhet bergens sidor, nästan lodrätt stupa mot dalbottnen och det omgifvande slättlandet. Halleberg, något högre än Hunneberg, reser sig 350 fot öfver Wenern, och således 497 fot öfver hafvet. Båda bergens öfversta planer äro släta och jemnländiga, här och der odlade och bebyggde, i öfrigt öfvervexte med löf- och barrskogar, bland hvilka på Hunneberg flera små sjöar äro belägne.

En myckenhet kärr och måssfält finnes i detta län, ej mindre på de lågländiga jemna slätterna än i bergs- och skogstrakterna, äfvensom på de släta bergplanerna af Billingen samt Halle- och Hunneberg. De största af dessa kärr och mossfält förekomma på Vestra och Sydvestra sidorna af Billingseller Fahlbyggdsbergen, såsom *Stenumsmåssen* 6,600 Tunnland, *Sjögeråsmåssen* 6,400, *Mönarpsmåssen* 6,930, *Replings-* och *Karebomåssarna* m. fl. utåt Södra länegränsen belägna. I Norra trakterna af länet förekomma: *Fredsbergsmåssen* vid sjön Ymsen, 6,312 Tunnland, *Digermåssen* vid Tidan samt de stora kärrfälten eller madängarna kring Kräftån och Östen samt på Vestra sidan om Welen, tillhopa 13,200 Tunnland, utom många flera i skogstrakterna. Arealen af de kärr och mossfält samt af öfversvämningar lidande trakter hvilka till aftappning och odling äro uppmätta, går till 50,946 Tunnland eller nära 2½ qv.-mil; och om härtill lägges arealen af de öfriga, icke uppmätta, blir samfäldta vidden af dessa mer och mindre vattendränkta fält, i det minsta 3 qvadr.-mil.

I bela den Nordliga bergstrakten utåt Tiveden, och i den derifrån utgående bergs- och höjdsträckningen Hökensås, består berggrunden i allmänhet af röd Gneis, men på det lägre slättlandet betäckes denna af grå Gneis som der är rådande och visar sig i låga, här och der öfver jordbetäckningen, uppskjutande berghällar. På vissa trakter betäckes dock denna urbergsgrund af enstakade yngre bildningar: dels af Urbergs- dels af Öfvergångsarter, hvilkas toppar uppskjuta till betydlig höjd öfver slätten. Sålunda förekomma i dalbottnarna omkring sjöarna Unden och Wiken allt intill Wettern, skarpa Granitberg af mångfalldiga förändringar, under det att den röda Gneisen omhägnar dem i de uppstigande landthöjderna. I dessa Granitberg träffas grundgående malmgångar som föra Brunsten, hvilken brytes vid Måsebo, Sannum och Böle i Mölltorps och Undenäs socknar. På många ställen uppstiga, från Gneisgrunden, smärre, merändels rundade eller kägelformiga kullar af Trapp *), (rättare Pyroxénberg). Sådana förekomma i trakten af Ramsbergs kyrka och vid Lyrestad, emot Ottarslätt i Wadsbo härad, samt i de flesta kullarna utmed Wettern, Söder om Hjo, allt ned till Smålandsgränsen.

De i Norden temligen sällsynta Öfvergångsbildningarna finnas här upplaggde till större och mindre höjd och utsträckning i de förr nämnde enstaka bergen Kinnekulle, Billingen och Lugnåsberget samt Halle- och Hunnebergen. Dessa bildningar äro alla lägrade på en jemnländig yta af Gneis,

*) Man har bibehållit den gamla mineralogiska benämningen Trapp, såsom mer öfverensstämmande med allmänna språkbruket.

och förete bland andra den märkvärdighet, att deras toppar eller sist bildade lager, ofvanpå de petrificat-förande Öfvergångskalk- och Mergelskiffer-lagren, bestå af Trapp, af samma bildningsart som Urbergen.

Kinnekulle utgöres af 5 nästan vågrätt liggande hufvudlager, af hvilka hvarje ofvanliggande intager betydligt mindre vidd än närmast underliggande lager, hvilket således blir, på alla kanter, med sitt plan framstående. Ofvanpå Gneisen, som utgör grundberget, börjar först ett Sandstenslager af 76 fots mäktighet. Det består underst och nära invid Wenerns vattenyta, af kornigt qvartsberg, som i botten inneslutit och sammanlödt det på grundberget befintliga rundnötta grus af urbergsarter, och som i lagrets öfra delar öfvergår till vanlig Sandsten, späckad med tärningar af Svafvelkis. I detta lager visa sig inga tydliga spår efter lefvande varelser. Öfver Sandstenen ligger ett 56 föt tjockt lager af svart eller svartgrå Öfvergångs-Ler-skiffer (Alunskiffer), inmängd med Bitumen, som gör den tjenlig till brännmaterial vid alunkokning och kalkbränning. Understa hvarfven innehålla den egentligaste och renaste Alunmalmen, men de öfversta oftast blott Brandskiffer, ifylld med större och mindre lager och bollar af Orsten, hvari en mängd stenvandlingar af djur finnes, synnerligen af de för Alunskifferlager egna, blinda Entomostrakiter. Nästföljande lager utgöres af Flötskalksten, dels grå dels rödbrun, uppgående till en mäktighet af 180 fot. Det innehåller en mängd arter af stenvandlingar bland hvilka de, ända till 3 à 4 fot, långa Ortoceratiterna eller Ammonshornen äro allmänt kända, äfvensom de äppelformiga Echiniterna eller Krystalläpplena äro de allmännaste. Det

4:de Flötslagret består af vexlande yngre Lerskiffrar, af endast 4 fots tjocklek, innehållande på bergets Östra sida ett lager af Valklera. Äfven i detta Flötslager finnas stenvandlade djurlemningar. Ofvanpå dessa lager reser sig, till 478 fots höjd, den s. k. *Högkullen*, bestående af samma krystalliniska stenart som finnes lägrad på Urbergen Söder om Hjo, m. fl. ställen, nemligen Trapp, vanligen utmärkt för sina lodräta remnor som, i motsatt riktning mot de underliggande vågräta lagrens aflossningar, sönderdela massan i kantiga, stående pelare, i hvilka inga organiska lemningar förekomma. Flötslagrens sammanlagda tjocklek, eller höjd öfver Wenern, går således till 794 fot.

Billingens och Fahlbyggdens Öfvergångsberg hvila på ett gemensamt underlag af röd Gneis, liggande vid pass 330 fot högre än Kinnekulles grundberg. Det understa, eller Sandstenslagret, som anses öfverallt sammanhängande, har, likasom det öfverliggande Alunskifferlagret, omkring 80 fots tjocklek. Deremot är kalklagret, som betäcker Alunskiffern, vida mäktigare och utgör ej mindre än 207 fot. De båda på Sandstenen upplagda lagren af Alunskiffer och Flötskalksten äro fördelade i 3:ne särskilta berggrupper, på hvilka de öfversta lagren af Mergelartad Lerskiffer och Trapp äro utbildade i flera spridda bergplaner och kullar. Den Nordligaste Kalkstens-Flötsen utgöres af den egentliga Billingen, hvars öfversta krön af Trapp höjer sig omkring 240 fot öfver kalkstenslagret. Till denna flöts höra äfven de 2:ne mindre Trappkullarna, *Brunhemsberget* och *Bornaberget*. På den medlersta eller ostligaste, Fårdala-flötsen, ligga 3:ne särskilta Trappkullar: *Högstena-* eller *Plantaberget*, *Fårdala-* eller *Hvarfsberget* samt *Gerumsberget*, hvartill

kommer det längst i Söder belägna *Gisseberget.* På den Vestligaste eller Fahlbyggds-flötsen, förekomma de på slätten starkt utmärkte *Ålleberg* och *Mösseberg.* Öfversta planen af det senare är något lägre än Billingsplanen och ungefär jemnhög med de öfrige, eller 924 fot öfver hafsytan.

Lugnåsberget har, ofvanpå grundberget, endast de 2:ne understa lagren af Öfvergångsbildningen, nemligen Sandstens- och Alunskifferlagren: båda af ungefär lika mäktighet som motsvarande lager i Billingen, eller tillhopa omkring 160 fot.

Halle- och Hunneberg hafva, likasom de öfriga flötsbergen, sin urbergsgrund, hvarpå hvilar ett Sandstenslager, till upphöjning och tjocklek ungefär lika med det i Kinnekulle. Derpå följer ett 54 fot tjockt Alunskifferlager med Orsten, och sedan ett lika mäktigt Lerskifferlager, utan mellanvarande Kalkstenslager. På denna underbädd hvilar Trapplagret, hvars mäktighet uppgår, å Halleberg till 166 och å Hunneberg till 128 fot. Öfra krönet af Halleberg kan således antagas till 350 och af Hunneberg till 312 fot öfver den närliggande Wenern *).

Utom fördelen af de näringar hvartill Öfvergångsbergen gifva ämne, såsom Alunkokning, Kalkbränning och Stenhuggning till flerfalldiga behof, bidraga de äfven, i väsendtlig mån, till den jordens fruktbarhet som allestädes förekommer, ej mindre på sjelfva Flötserna än å dess omgifningar, så långt inflytelsen af de lösa, söndersmulade Märgel- och Kalkskifferlagren kan sträcka sig. Särdeles utmärkt i detta afseende är Fahlbyggden, på hvars vidsträckta kalkstensslätt den lösa lermyllan, i ur-

*) De här förekommande geognostiska uppgifter äro benäget meddelade af Hr Bergshauptman af Forselles.

sprunglig fruktbarhet, må hända öfverträffar all annan jord i Riket. I motsatts mot de lösa flötslagren är likväl Trappen, genom sin hårda till en skarp sand sönderfallande krystalliniska massa, föga närande för annat än barrskog, som också betäcker det mesta af Kinnekulles, Billingens samt Halle- och Hunnebergs vidsträckta Trapplager.

Åtskilliga trakter af slättlandet innehålla sandjord, såsom: Klyftamon med omgifningarna af Lugnåsberget; Axvallahed Öster om Skara; Lidaåns dal inom socknarna Tråfva och Edsvära; Hillehed m. fl. samt trakten kring Lidköping utåt Kinneviken, mot hvars stränder flygsandskullar flerastädes bildat sig. I allmänhet tagit är likväl den vidsträckta slättbyggden gynnad af en utmärkt god lerjord gemenligen uppblandad eller betäckt med matjord, eller lös och närande genom sin kalkhalt, samt allestädes för åkerbruk fördelaktig, der den ej, genom ett förvändt brukningssätt, blifvit utmagrad och försämrad.

Norra och Östra delarna af länet, eller bergstrakterna kring sjöarna Unden, Wiken och Örlen, äfvensom landthöjden utåt Wettern, ända till Småländska gränsen, bestå mest af sten, grus och sand, och der lera finnes är den merändels hård och mager. Mångenstädes utbreder sig sanden äfven nedom bergsluttningarna och bildar vidsträckta sandhedar eller moar, såsom: *Fägredsmon* på Vestra sidan om Unden längs landtryggen till sjön Wiken; trakten emellan sjön Örlen och Tidaån, [samt Östra sidan af sjön Wiken i Undenäs socken. Utom dessa, med några andra mindre betydliga sandfält, är den obemängda rena sanden, i förening med klapper-sten och grus, egentligen att finna på bergens ryggar och sidor, utåt hvilka länets största skogstrak-

ter sig utbreda. Å de jemnare dalbottnarna och höjdsluttningarna förekommer sanden icke annorlunda än i blandning med lera och mylla, och ehuru den, i naturlig bördighet, icke är jemngod med slättens lermylla, underhåller den dock en vextlighet som, genom ett vårdadt jordbrukssätt, täflar med slättbyggdens.

De magraste och af naturen mest vanlottade trakter af länet förekomma utåt Södra gränsen mot Elfsborgs län. Så långt ögat kan se utbreda sig kala lågsträckta berg, ödliga ljunghedar och svarta torfmåssar, tillsammans utgörande den mest skärande contrast mot den ofvanliggande slättbyggdens fruktbärande fält.

Man har anmärkt att de bergs- och höjdsträckningar hvaraf Riket på flera ställen, likasom i bälten afdelas, äfven utgöra gränsskillnader emellan hvilka luftstreck och vextlighet undergå märkbara förändringar. En sådan af vegetationen tydligt utmärkt gränsskillnad visar sig på N.O. sidan af Ångermannaelfven; en annan Söder om Dahlelfven; hvarefter Östgötha- och Westgöthaslätterna förete en ny gradation af klimatordning, hvars gräns mot Norden bestämmes af Kolmården och Tiveden med de höjdsträckningar och skogstrakter hvaraf dessa sammanbindas. Till hvad grad klimatförhållandet å Westgöthaslätten afviker från det i Norr om Tiveden och i Söder om Småländska bergskedjan rådande, kan väl icke bestämmas, i saknad af alla instrumentala iakttagelser i den vägen, inom Skaraborgs län; men man kan, på grund af utrönta förhållanden i Westerås å ena och Wexiö å andra sidan, samt med fästadt afseende, ej mindre å de särskilta orternas polhöjd än på deras upphöjning

öfver

öfver hafvet, med någon sannolikhet förmoda, att medeltemperaturen för året uppgår till omkring +6¼ grad för Skara och dess omgifvande slättbyggd. I Tivedens bergstrakt bör den kunna antagas till 5°23′ *) hvadan årets medeltemperatur på slättbyggden kan anses vara vid pass en grad högre eller varmare än i den Nordliga skogsbyggden å Tiveden. Att en icke obetydlig klimatskillnad eger rum emellan dessa trakter, visar sig påtagligen. I den högländta skogsbyggden ligga kärren ännu tillfrusna och man färdas på släda emellan Wretstorps Gästgifvaregård i Nerike och Lyresta kyrka, sedan slättbyggden, som der vidtager, redan ett par veckor varit snöfri och åkerbruket i full gång. Löfsprickningen, hvars inträffande egentligast utmärker vårens början, anses vanligen komma 14 till 18 dagar förr på slätten än i bergstrakten kring sjön Unden. Den brukliga sånings-tiden utgör likväl, i dessa nejder, icke något bevis på senare eller tidigare vår; ty i vissa delar af skogsbyggden, såsom Hofva och Amnehärads socknar, förrättas vårsådden innan ännu kälan helt och hållit gått ur jorden, hvaremot den på låglandet och utåt stränderna af Wenern, ofta fördröjes, genom vårflodens sena afrinnande från de jemnländiga fälten.

De höga bergplanerna af Billingen och Kinnekulle, samt Södra bergstrakten mot Småland, förete äfven en sådan klimat-skillnad i jemförelse med de omgifvande slätterna, ehuru, i afseende på tiden, mindre betydlig, och sällan uppgående till mer än 8 à 10 dagar.

Man har trott sig finna att vextligheten gemenligen är frodigare på Vestra sidan om Billingen

---

*) Se Topogr. och Statist. uppgifter om Örebro län, sid. 10.

än på den Östra; deremot anses denna mera hälsosam än den Vestra, som i allmänhet är lågländig och innehåller en mängd små sjöar och vattengölar, somliga utan aflopp, jemte flera betydliga kärrtrakter och sumpiga ängsfält. Till den anmärkta osundheten torde äfven bidraga att vattenbrist ej sällan inträffar under torra och varma somrar, då de mindre vattendragen på slätten, till stor del, uttorka. Weuerns låga stränder beskyllas äfven för osundhet, likasom Kållandslandet och Kållandsö, hvilkas långa, smala kärrdalar uppsamla frost och dimmor som qvarhållas af de omgifvande bergen.

Westergöthlands vegetation är temligen rik, till följe af de arter dess Öfvergångsbildningar frambringa. Någon special-Flora öfver detta landskap är icke utgifven, men sannolikt uppgå dess Phanerogamer till nära 800 arter. Inom Skaraborgs län ensamt torde likväl art-antalet vara något mindre, emedan de Halländska och Bohusländska vexter som i Westergöthland inträuga, alla stanna inom Elfsborgs län. Detta gäller i allmänhet om den Vestliga vegetationen och om de så kallade plantæ rupestres. Det i botaniskt hänseende utmärkande för Skaraborgs län, utgöres af Öfvergångstrakternas egna arter *), ty de öfriga bergstrakterna äfvensom

*) Ibland dessa må anföras: Fogelbärsträdet, (Prunus avium) som i synnerhet förekommer på Kinnekulle; Benvedsbusken (Cornus sanguinea) samt Scabiosa columbaria, Pullmonaria angustifolia, Allium ursinum, Gypsophila muralis, Sedum rupestre, Anemone pratensis, Dracocephalum ruyschiana, Lunaria rediviva, Lepidium petræum, Lathyrus heterophyllus, Ophrys myodes, Cypripedium calceolus

skogs- och slättbyggderna, ega samma arter som vanligen förekomma i medlersta Sverige.

Löfskogar, mest af Björk men äfven af Asp, och blandade med Al, Rönn, Sälg, Pihl m. fl. trädslag, finnas i åtskilliga trakter, så väl på slätten som i bergsbyggderna, synnerligast utåt Östra sluttningen af Hökensås, eller den s. k. Guldkroken, der äfven Eken i myckenhet förekommer. Utom sistnämnde trädslag, som är temligen allmänt, finnas äfven, i större och mindre lundar samt enskilt vexande, Lönn, Lind, Alm, Ask, Oxel, Hägg, Vildapel, Hagtorn, Hassel m. fl. medlersta delen af Sverige tillhörande träd- och buskarter. Boken förekommer blott undantagsvis i Öfvergångstrakterna, såsom vid Halle- och Hunneberg samt på Östra sidan af Billingen i Säters socken.

Skogar af Tall och Gran, här och der blandade med Björk, Asp och andra trädslag, betäcka i allmänhet berg och höjdsträckningar, samt utbreda sig äfven öfver slättlandets sandmoar och för odlingen mindre dugliga fält. Den egentliga skogsbyggden upptager nästan hela Wadsbo och Kåkinds härader, med Norra Billingsbergen, jemte landet nedom Hjo, emellan Wettern och Tidaån, samt emellan denna och gränsen mot Elfsborgs län, eller Bjurbäcks, Sandhems och Wistorps socknar. Östra delen af Kinnehärad samt Forshems och Götene församlingar, med Norra delen af Kinnekulle, utgöra en sammanhängande skogstrakt. Betydligare skogar finnas äfven i Bjerklunda socken på Vestra

---

Melica uniflora, Cladium mariscus, Iris siberica, Genista tinctoria, Carex sylvatica m. m. fl.

I Sverige uteslutande till detta län hörande äro: Arenaria gothica, Stipa pennata och Orobanche cirsii.

sidan om Hornborgasjön, i Södra delen af Wiste härad omkring Nossaån, samt å Kjedums bergen på gränsen till Barne härad. Vestra delen af Kållandsö är också skogbevext, äfvensom Wenersnäs samt planerna af Halle- och Hunnebergen, men, med undantag af några mindre betydliga skogsparker, kan hela Sydvestra slättbyggden anses såsom skoglös.

Skaraborgs län, innefattande Nordostra delen af Landskapet Westergöthland, består, med hänseende till styrelse och uppbörd, af 5 Fögderier, nemligen:

Wadsbo fögderi utgörande .	Wadsbo härad
Wartofta d:o	Wartofta och Frökinds d:o
Höjentorps d:o	Kåkinds, Walle och Gudhems d:o
Skara d:o	Wilske, Laske, Skånings och Kinne d:o
Leckö d:o	Kinnefjärdings, Barne, Åse, Wiste och Kållands d:o.

Hvart fögderi är deladt i 5 Länsmans-distrikter.

Länet lyder under Götha Hof-Rätt samt Westgötha och Dals Lagsaga. Lagskipningen i 1:a Instantien är fördelad på 5 Domsagor, innehållande 19 Tingslag. Med undantag af Wadsbo och Wartofta härad, hvaraf det förra innefattar 4 och det senare 2 Tingslag, utgöra de öfriga 13 häraderna hvartdera ett Tingslag.

I frågor om Bergslagskipning hör länet under Askersunds Bergstingslag af Nora och Linde Bergmästardöme.

Länets 6 städer hafva hvar sin särskilta Jurisdiction.

I kyrkligt hänseende utgör länet en del af Skara Stift och innehåller 12 Prosterier eller Contracter: Norra Wadsbo, Södra Wadsbo, Billings, Kåkinds, Wartofta, Skara eller Domprosteriet, Kinne, Kållands, Winköls samt Wilske, Wäne och Redvägs. Af de 3:ne sistnämnde ligga Wilske och Wäne Contracter till betydlig del inom Elfsborgs län, och Redvägs Contract inom både Elfsborgs och Jönköpings län, så att af de 12 Contracten blott 9 ostyckade tillhöra Skaraborgs län.

Länet är indeladt till underhåll af 2,416 man krigsfolk, nemligen:

af Lif-Regements-Hussar-Corps	125
af Westgötha f. d. Cavalleri, nu Infanteri-Regemente	791
af Westgötha-Dals d:o	300
samt hela Skaraborgs d:o	1,200.

Härads-indelningen af alla den äldsta och oförändrad bibehållen, bestämmer gränserna för Länsstyrelsens och Lagskipningens underafdelningar, så att Fögderier och Domsagor hafva samma områden, endast med det undantag att Kinnefjärdings härad i Leckö fögderi blifvit lagdt till den Domsaga som innefattas af Skara fögderi. Äfven Länsmansdistrictens och Tingslagens gränser öfverensstämma med hvarandra, dock så att 6 af de senare hvartdera innehålla 2 af de förra.

Deremot har den kyrkliga indelningen ingenting gemensamt med den för Styrelse och Lagskipning. Den bildar ett eget helt, hvars under-afdelningar korsande gripa in i de öfriga Förvaltnings-områdena, utan att sjelfva vara, på något sätt, af-

passade efter ortliga förhållanden, folkmängd och innevånarnes beqvämlighet.

Wilske Contract innefattar delar af 4 fögderier, 4 domsagor och 6 härader; lika så Skara Contract, i hvilket dock endast 3 fögderier sammanträffa. Gudhems härad tillhör 5 särskilta Contracter, Skånings och Kinnefjärdings hvardera 3 o. s. v. Åtskilliga pastorater och socknar finnas delade på flera härader, till och med på flera län och stift. Lefvene och Hjerpås socknar ligga hvardera i 3, Tråfva, Björsäters m. fl. i 2 härader. Habo, Bjurbäcks, Börstigs och Åsaka socknar i Skaraborgs län, äfvensom Kyllingereds och Åsarps socknar af Elfsborgs län, genomskäras af länegränsen, hvarigenom de delvis tillhöra båda dessa län. Bottnaryds socken hör till Jönköpings län och Wexiö stift, men ligger med en del i Skaraborgs och med en annan i Elfsborgs län. Råda socken är annex till Amnehärads församling i Skaraborgs län, men ligger inom Carlstads län och stift, o. s. v.

Socknarne äro i allmänhet ganska små, och innehålla vanligen, på slättbyggden 8, 12 till 15, här och der ej mer än 4 à 5 mantal, hvadan ock pastoraten bestå af 4, 5 ända till 6 socknar, hvar och en med egen kyrka, ehuru, med hänseende till egorymd och befolkning, en enda kunde vara tillräcklig *). Gränserna för dessa små socknar fin-

*) Hellums socken i Barne härad och Hagelbergs i Kåkinds, utgöra hvardera 4 mantal. Edåsa i Gudhems och Binnebergs socken i Wadsbo härad hafva den förra 5 den senare 5¼ mantal. På slättbyggden i allmänhet kan räknas 5 kyrkor på qvadr. milen, men i Gudhems härad 6, och i Kinnefjärdings 7. Folkmängden i dessa socknar uppgår, i medeltal, till 5 à 600, men inom Gudhems härad till föga mer än 400, och socknar finnas med endast 2 à 300

nas, flerastädes, så dragne, att byar och hemman af dem styckas på särskilta socknar. Så t. ex. ligger Sunnevadsby med ena hälften i Slöta och med den andra i Luttra socken. Af Öfvertorps by hör en del till Kungslena och en annan till Hvarfs socken. Motorps by är belägen på Fagreds sockenskog, men hör med ⅔ till Björkängs socken. Kartorps hemman ligger i Händene men lyder under Skara socken. Flera hemman och byar som höra både till Fredsbergs och Björkängs socknar, äro så sammanblandade att någon bestämd gräns emellan dessa socknar icke kan å karta utsättas.

Genom den kyrkliga territorial-indelningens skiljaktighet från den verldsliga inträffar ej sällan, att hemman och hemmansdelar antecknas i Jordebok och Mantalslängd under annan socken än den i hvilken de äro belägne. Häfrö Säteri och Rya hemman ligga i Grolanda socken af Frökinds härad, men upptagas i Jordeboken och skattskrifvas såsom hörande till Floby socken af Wilske härad. Brunsbo Biskops boställe och Katthaga by höra till Åsaka, men efter Jordeboken, till Skara socken. Kårdala gård ligger i Åsaka men uppföres i Jordeboken till Slöta socken. Hela Astranna by anses, enligt Jordeboken, till Flo socken, men en del deraf tillhör i kyrkligt hänseende Sal socken, flera exempel att förbigå. Länets Jordebok upptager 25 f. n. icke befintliga socknar, hvilka för lång tid sedan blifvit med andra socknar sammanslagne och deras

---

personer. I skogsbyggden räknas 2 kyrkor på qv. milen och socknarnas folkmängd utgör der p. m. 11 à 1,200 personer.

I de mest befolkade delar af Svea land, finner man icke öfver 3 kyrkor på 2 qvadr. mil, och i medeltal mer än 2,000 personer i hvar kyrksocken.

kyrkor utdömde och raserade *). Deremot finnas 8, tid efter annan utbrutna, med egna kyrkor försedda socknar, hvilkas namn förgäfves sökas i Jordeboken.

I följd af all denna oreda, blifva controller å uppgifter från särskilta Embetsmyndigheter i hög grad osäkra och mödosamma, ofta nog omöjliga. Ett talande bevis derpå är den, hvarje år inträffande, betydliga skiljaktigheten emellan mantals-förteckningarnas och Prosteri-tabellernas uppgifter rörande folkmängden i Riket.

Följande hemman af olika Cameral-natur äfvensom Lägenheter af särskilta slag, finnas inom länet:

		Förmedl. mantal.	Lägenheter.	Uppskattn. värde.
1 Frälse	Frälse-säterier	385,37	——	2,066,861
	Rå- och Rörs-hemman	114,94	——	498,130
	Frälse d:o	1,210,17	——	5,284,112
	d:o Skatte d:o	92,75	——	423,375
	Skattl. bebyggde torplägenh. m. fl.	——	52	9,260
	1,803,23.			
2 Krono	Kungs- och Kungs-Ladugårdar samt Krono-Säterier	17,	——	70,800
	Berustade d:o	54,84	——	241,745
	Kronohemman	36,93	——	124,700
	d:o Nybyggen m. frihetsår	——	13	——
	d:o Rusthåll	143,90	——	559,223
	d:o Augmentshemman	17,50	——	268,150
	Militiæ-boställen	209,37	——	866,115
	Civila d:o	43,62	——	180,400
	Ecclesiastika d:o	223,38	——	1,036,740
	Domkyrko-hemman	1,	——	5,650
	Transport	2,550,77	65	11,635,261

*) Ibland dem är Bjärby, hvars kyrka är 1611 nedrefs, då ock socknen inlades till Särestads.

		Förmedl. mantal.	Lägenheter.	Uppskattn. värde.
	Transport	2,550,77	65	11,635,261
2 Krono	Gymnasii- och Skol- d:o	5,43	——	20,500
	Hospitals- och Barnhus- d:o	1,50	——	13,350
	Kyrko- d:o	0,75	——	1,685
	Krigsmanshus- d:o	0.75	——	2,700
	Skattlagde bebyggde lägenheter	——	962	128,195
	d:o fisken	——	14	2,690
	755,97.			
3 Skatte	Skattehemman	783,25	——	3,540,288
	d:o Rusthålls d:o	727,25	——	3,041,996
	d:o Augments d:o	610,75	——	2,516,020
	Domkyrko d:o	0,75	——	2,400
	Hospitals och Barnhus d:o	2,12	——	13,170
	Krigsmanshus d:o	3,87	——	18,100
	Recognitions Skogs d:o	7,18	——	8,000
	Skattl. bebyggde torplägenhet. m. m.	——	83	10,665
	d:o fisken	——	5	685
	2,135,17			
	d:o obebyggda lägenh. utjord	——	976	16,070
	Oskattlagde bebyggde d:o (backstug.)	——	9,454	——
	Bebyggda lägenh. eft. en beständig eganderätt	——	77	17,557
	d:o d:o på lifstid eller viss tid	——	406	66,810
	Tullmjölqvarnar	——	406	483,674
	Husbehofs d:o	——	193	1,407
	Tullsågar	——	128	50,635
	Husbehofs d:o	——	47	250
	Stampar	——	18	2,475
	Stångjernsverk	——	10	331,005
	Masugnar	——	2	5,000?
	Jernmanufakturverk	——	6	9,033
	Glasbruk	——	2	102,000
	Transport	4,694,37	12,894	22,041,621

	Förmedl. mantal.	Lägenheter.	Uppskattn. värde.
Transport	4,694,37	12,894	22,041,621
Pappersbruk	———	3	10,500
Tegelbruk	———	19	20,324
Alunbruk	———	4	52,000
Oljeslageri	———	2	7,000
Garfverier	———	7	16,375
Kalkugnar	———	23	7,286
Qvarnstensbrott	———	1	100
	4,694,37	———	22,155,206
Tillkommer Städerna	25,25	———	1,312,594
	4,719,62	———	23,467,800

Länets folkmängd utgjorde vid 1840 års slut 181,048 personer, eller 87,986 af mankön och 93,062 af qvinnkön. Häraf funnos 7,181 personer bosatte i länets 6 städer och 173,867 på landsbyggden, hvadan städernas folkmängd utgjorde vid pass $\frac{1}{25}$ eller 4 procent af landets *).

Befolkningen på qvadratmilen kan således beräknas för hela länet till 2,536 personer, och på landsbyggden ensamt, då städernas folkmängd ej medtagas i beräkningen, 2,435. I Wadsbo och Wartofta fögderier, hvilka innefatta de största bergs-

*) Uppgifterna rörande folkmängden äro hemtade ur de senast upprättade, ännu icke utgifne 5 års Tabellerna för åren 1836—1840. Länets mantalslängder upptaga folkmängden vid samma tid till endast 176,815 personer, hvaraf 101,121 skattskrifne och 75,694 skattfrie. Vid 1844 års utgång uppgick länets folkmängd efter all sannolikhet till omkring 189,000 personer.

och skogstrakterna, är befolkningen något glesare: i det förra 2,170 och i det senare 2,104 personer. Höijentorps fögderi, också till någon del skogrikt, har 2,530, men Skara 2,608, och det ännu skogfattigare Leckö fögderi 2,760 personer på qv. milen. Skillnaden emellan de olika orternas befolkning visar sig likväl störst vid jemförelse emellan särskilta socknar. Klosters socken har en befolkning som, beräknad på qvadratmilen, skulle utgöra 6,542, Wåmb socken 6,117, Björsäters 6,100 och den lilla, n. m. till Stentorp inlagde kyrktorps socken, ända till 7,400 personer på qvadr. milen. Deremot har Finnerödja socken å Tiveden endast 1,175; Elgarö 1,285; Brandtorps å skogshöjden Hökensås 1,022, och Dartorps 1,330 personer på qv. milen. På hvart mantal uppgår befolkningen i medeltal till 40 personer.

Under loppet af de 25 åren 1816—1840, har folkmängden på landet ökat sig med 3,716 personer, som i medeltal gör nära 1,487 om året, eller 1,1 procent; men under den senaste 5 års perioden till 1840, hvilken i allmänhet varit mindre gynnande för folkökningen, har denna ej uppgått till mer än 1,103 eller 0,66 procent om året *).

Städernas folkmängd har äfven under föregående 25 år ökat sig med 1,710 personer, eller 1¼ procent om året, men till det mesta genom inflyttningar från landet.

Under samma tid hafva i medeltal 1,239 äktenskap årligen blifvit ingångne, och antalet af gifta personer, vid 1840 års slut, förhöllt sig till

*) Om folkstocken fortfar att tillvexa i samma förhållande som under föregående 25 år, skall den år 1850 stiga till 200,000 och således på mindre än 100 år, eller ifrån 1751, då den utgjorde 97,918, hafva mer än fördubblats.

hela folkmängden i städerna som 1 till 4, och på landet som 1 till 3.

I medeltal hafva årligen blifvit födde 5,495 och döde 4,204; öfverskottet utgör således 1,291, och de förras antal är till de senares som 131 till 100. Antalet af årligen födde förhåller sig till hela folkmängden: I städerna som 1 till 37 och på landet som 1 till 36. Af 100 barn som födas, äro i städerna 14, och på landsbyggden 3 à 4 oäkta.

I städerna dör årligen 1 person af 37, men på landet 1 af 43.

Af mankön födas i medeltal 6 à 7 procent flera än af qvinnkön; men vid åldern af 15 år, blir antalet af båda könen någorlunda lika, och aftager i de följande åldrarna betydligt på mankönets sida, så att i medeltal, individer af detta kön utgöra: på landet 95 men i städerna endast 77 mot 100 af det andra könet *).

Af 100 personer befinna sig:

13 à 14 inom åldern af	1—5	år.
12 à 13	5—10	—
11 à 12	10—15	—
9 à 10	15—20	—
7 à 8	20—25	—
6 à 7	25—30	—
12 à 13	30—40	—
11 à 12	40—50	—
8 à 9	50—60	—
4 à 5	60—70	—
2 à 3	70—80	—
0,3 à 0,4	80—90	—
0,09	90—100	—

*) Orsaken till denna qvinnokönets nummerära öfvervigt i städerna torde likväl, till stor del, finnas deruti, att enkor och ogifta qvinnor dit inflytta för att söka en bergning hvartill der flera tillfällen än på landet sig erbjuda.

Af länets hela folkmängd utgör enligt Tabellverket:

	I städerne personer.	Å landet personer.
Ridderskapet och Adeln med tillhörande familjer	155	833
Preste-Ståndet	184	1,046
Ståndspersoner	647	2,320
Borgare-Ståndet	1,565	132
Bonde-Ståndet	——	143,348
Alla andra	4,630	26,188
Summa folkmängd	7,181	173,867

I följd häraf utgör Bondeståndet med hustrur, barn, enkor, ogifta qvinnor m. fl. samt alla till arbetsklassen hörande personer 82½ procent af landsbyggdens hela folkmängd. Embets- och Tjenstemän af alla grader inom Civila, Ecclesiastika och Militära Staterna med deras familler kunna beräknas till 5¼ procent; Bruks- och Fabriks- samt Näringsidkare och Handtverkare m. m. vid pass 1 procent; ur tjenst gångne, som icke med särskilt näring sig befatta, 2 procent samt, Possessionater, arrendatorer, fogdar, tjenstefolk m. m. 4¼.

Men hela sistnämnde klass tillhör jordbruket, dels såsom egare eller ledare deraf, dels såsom arbetare dervid; och då samma förhållande äfven inträffar med åtskilliga embets- och tjenstemän, fabrikanter och näringsidkare, samt manskapet vid de indelta regementerna, så kan, med all sannolikhet antagas, att omkring 9/10 af landsbyggdens folkmängd tillhöra eller idka denna näring.

Af länets hela folkstock utgör den underhållna fattigpersonalen 3 procent.

Den städse fortfarande folkökningen förekommer egentligen inom de fattiga, obesutna arbetsklasserna, såsom Stat-torpare, Backstugusittare, och i allmänhet sådana som, för att undandraga sig husbondeväldet och vinna ett skenbart oberoende, bosätta sig och ingå giftermål, merändels utan beräkning på framtida försörjning, utan möjlighet att vårda och underhålla den talrika afföda som ej sällan faller på dessa hjonelags lott.

Långt ifrån att den starka tillvexten af denna folkklass utgör något bevis på vidgade och förbättrade näringar eller på ökad allmän välmåga, synes den fastmer påkalla en stegrad uppmärksamhet på folkets behof af ökade närings-tillfällen, på aflägsnandet af alla onödiga band på den enskilta näringsdriftens utveckling, och framförallt på befordrandet af sedlighet, allmän upplysning och praktisk folkbildning. Men i nämnde afseenden äro de arbetande klassernas fordringar och behof, hittills mycket förbisedde, och folkundervisningen qvarstår ännu på en, i allmänhet alltför låg ståndpunkt. Åtskilliga anstalter äro likväl under senare åren vidtagna till befordrande af folkbildningen, så väl af enskilte, för denna angelägenhet nitälskande personer, som ock på socknarnas föranstaltande och bekostnad. På sådant sätt hafva, inom Wadsbo fögderi, tillkommit 23 Vexelundervisningsskolor, hvaribland de i Hofva och Undenäs församlingar äro anlaggde med utrymme för ett betydligt antal skolbarn *).

---

*) Vid skolan i Undenäs finnes äfven bostad under skol-tiden för sådana skolbarn som i denna vidsträckta församling bo långt aflägset från skolan.

Inom Wadsbo, Wartofta, Höijentorps och Leckö fögderier äro tid efter annan, till folkskolors underhåll och

På den tätare befolkade slättbyggden synas omtankan för befrämjande af barna-undervisningen icke i samma förhållande hafva gått framåt, utan besörjes denna för det mesta af klockare eller af kringvandrande lärare, som hvarken till antal eller bildning motsvara behofvet, i förhållande till en stigande befolkning och stegrade anspråk på upplysning.

Den vigtiga och, af allmänna rösten, länge påkallade reform i folkskolorna som, enligt Kongl. Brefvet af den 18 Juni 1842, skall inträda under loppet af år 1847, och hvartill Rikets Ständer lemnat understöd, har med lifligt deltagande blifvit af allmogen uppfattad, hvadan ock anstalter äro träffade inom länets alla församlingar, dels för upprättande af nya Skolor, dels till förändring, efter anbefaldt sätt, af redan befintliga.

Bland nuvarande läroanstalter intar Landtbruks-Institutet på Degeberg, i Rackeby socken, ett utmärkt rum. Institutet, som underhålles dels genom ett årligt Statsanslag, 10,000 R:dr, dels genom års-afgifter af Elever, har 400 Tunnland åkerjord, som skötes i vexelbruk, samt verkstäder för landtbruks-redskap m. m. Mellan 70 och 80 elever samt 80 till 90 rättare-lärlingar erhålla der teoretisk och praktisk undervisning i allt hvad till ett rationelt landtbruk hörer. Sedan inrättningens början hafva 125 elever och 117 rättarelärlingar utgått från läroverket, de senare i synnerhet med begärlighet af godsegare sökte och emottagne.

Menighetens religions-begrepp äro helt och hållet beroende af den omsorg och det nit hvarmed dessa begrepp af Presterskapet befordras och klar-

---

fattige skolbarns understöd, genom testamenten och gåfvor, fonder samlade, hvilkas samfäldta belopp nu uppgår till omkring 30,000 R:dr. Från Skara fögderi hafva inga uppgifter i den vägen kunnat erhållas.

göras. En rättskaffens Religionslärare finner i detta län ett folklynne som, i allmänhet, lugnt, fridsamt och ordningsälskande, lätt uppfattar och troget följer de lärdomar hvilka med värdiga efterdömen upplysas och styrkas. Afvikelser härifrån förekomma, men endast såsom undantag; hvaremot sedligheten, rotfästad i nationallynnet och stärkt af religions-undervisningen, kan anses såsom grunddragen i folkets karaktersskildring. Grofva brott äro mindre vanliga, och utbrotten af vildsinne förekomma nästan endast såsom följder af dryckenskap. Äfven denna last har blifvit mindre allmän, synnerligen bland ungdomen, genom uppmaningar och efterdömen från de bildade klasserna.

Om man undantager så kallade polismål, eller sådana öfverträdelser af ordnings- och polis-stadgar som i allmänhet icke utmärka vanart eller stämpla öfverträdaren med vanfrejd, så finnes, att antalet af för brott sakfällde personer, i medeltal för 10 år, årligen utgjort: på landsbyggden 121 och i städerna 27. Detta antal, ehuru ömsom stigande och fallande, visar sig likväl vara i tillvext, med ungefär 2 procent om året. De sakfälldas antal har, i medeltal för åren 1831—1840, förhållit sig till hela folkmängden:

på landet	som	1	till	1,383	
i städerna	som	1	till	258	och
i hela länet	som	1	till	1,200.	

Af detta antal hafva, på landet 87 och i städerna 96 af 100 blifvit fällda för tjufnad och snatteri, hvilka förgripelser mot eganderätten betydligt ökat sig under och efter missvextår, hvaraf noggsamt skönjes att fattigdom och brist, mer än vanart och sedeförderf, utgöra driffjädrarna till brotten och orsakerna till dessas tillvext.

I fråga om anlag till verksamhet och näringsomtanka, röjer sig en märkbar skillnad i folklynnet inom slättbyggden och skogsbyggden. Då slättbons hela sysselsättning, genom bristande tillfälle till binäringar, inskränker sig till jordbruket samt till beredning och afsättning af dess alster, är han en stor del af vintern sysslolös och måste, af brist på skogstillgång för byggnad och bränsle, dväljas i trånga, illa ordnade och kalla bostäder. Vanan att städse umbära en treflig omgifning, qväfver ändtligen all tanka på hyfsning, och ger anledning till den osnygghet, slöhet och liknöjdhet för hvilka slättbon utmärker sig, i jemförelse med skogsbon, hvars rymliga, trefsamma bostad och flerfalldiga föremål för näringsomtankan, göra honom liflig, idog och verksam.

Olikheten i anlag och förmåga röjer ock sitt inflytande på välmågan, hvilken träffas mera allmänt hos skogsbon, ehuru slättbyggdens vidsträckta och af naturen bördiga åkerfält borde vara en rikare källa till välstånd, än de binäringar hvartill skogsbyggden kan gifva anledning. Men när skörden på slätterna slår felt eller faller till vanpris, är slättbon rådlös, utan medel till bergning. Van att lefva för dagen, har han, sällan eller aldrig, någon besparing från ett bättre år till ett sämre, och finner hvarken i egen kraft eller i gynnande omständigheter, något stöd för sitt upprätthållande. Verkningarna af några års svaga skördar och af de svåra missvexterna 1826 och 1830, drabbade också hårdast slättbyggden. Statens undsättning måste anlitas och allmogen fann sig snart betungad med en skuldsättning af 474,405 R:dr, hvilken icke var till fullo betald, då en svag, till missvext gränsande,

skörd åren 1837 och 1838, satte allmogen i ny förlägenhet och föranledde ny skuldsättning.

Afbördandet af dessa skulder har, oaktadt betydliga afskrifningar deraf *), fordrat de största ansträngningar, och qvarlemnat ett obestånd, hvarifrån allmogen blott långsamt förmått hemta sig. Likväl synes ett bättre förhållande i den ekonomiska ställningen i allmänhet hafva inträdt, och det torde utan misstag kunna antagas, att bergning och belåtenhet höra till den besutna allmogens vilkor i allmänhet.

Utsökningsmålen hafva småningom minskats både till antal och belopp. Åren 1836—1841 uttogos, genom utsökningstvång från allmogen, i medeltal 72,900 R:dr om året **), men de senare båda åren omkring 65,000; och antalet cessionanter har, från 32 som det p. m. utgjort, nedfallit till 20 à 25.

Värdet af executift försåld fast egendom uppgick åren 1834—1836 till 1 à 1½ procent utaf värdet af den frivilligt försålda, men de senare åren endast till ½ à ¼ procent. Fastigheter hafva i medeltal blifvit årligen försålde för nära en million R:dr. År 1834 uppgick medelvärdet af ett mantal till 4,117 R:dr, men utgjorde 1841, efter ständigt stigande 6,506 och, året derpå, 6,790 R:dr. Bondeståndet har, under loppet af 10 år, årligen in-

*) Under 27 år, ifrån 1812, skola Spanmåls-undsättningar af Staten till enskilte, vara i Riket lemnade för mer än 12 millioner R:dr, deraf nära en fjerdedel är förlorad genom eftergifter, eller till följe af bristande tillgång hos undsättningstagare och löftesmän. (Se Committ. underd. Betänkande rörande fattigvården i Riket, år 1839.)

**) På samma tid utsöktes hos Riddersk. och Adeln samt Ståndspersoner 486,668 R:dr, eller p. m. 81,114 R:dr om året.

köpt jordegendomen af de öfriga Ståndsklasserna p. m. för omkring 41,000 R:dr mer än det till dessa klasser sålt. Deremot har den i allmogens fastigheter intecknade skulden ökat sig och för året öfverstigit beloppet af dödade inteckningar p. m. med 85,400 R:dr. Men härvid bör anmärkas: att allmogen vanligen försummar att döda infriade inteckningar; att under den intecknade gälden äfven inbegripas äldre förnyade inteckningar, och att sådana stundom meddelas å skuldbelopp som upptagas på flera ställen, då den pantförskrifna egendomen är belägen i flera domsagor; hvadan ock den verkliga skulden icke uppgår till det belopp som inteckningshandlingarna utvisa. Dessutom — och då enskilta förhållanden icke tagas i beräkning — bevisar den angifna, ökade skuldsättningen icke en i allmänhet minskad förmögenhet hos Bondeståndet, utan blott ett utbyte, en omflyttning af egendom på olika individer deraf, enär fastighetshandeln, inom detta stånd enskilt, uppgått i värde till nära 5 gånger den årliga skuldsättningen, eller i medeltal till 418,000 R:dr *).

*) Hvad här blifvit anfördt om allmogens economiska ställning, afser icke det obestånd en mängd enskilta personer ådragit sig, genom vågsamma egendomsköp och obetänksamma skuldsättningar, ej sällan föranledda af flera, under en föregående tid beredda och inträffade financiella förhållanden. Dessa hafva nu upphört och ett jemnare välstånd synes hafva inträdt inom den i detta län talrika Ståndspersonsklassen som, under de senare 10 åren, hvarje år p. m. ökat sitt fastighetsvärde med 34,800 R:dr, hvarjemte det årligen med 142,000 R:dr ökade inteckningsbeloppet, fullt motsvaras af de 169,200 R:dr hvartill egendomshandel mellan personer af denna klass uppgått. Deremot visar sig välmågan i jemnt aftagande hos Ridderskapet och Adeln: den har, under nyssnämnde tid afhändt

Den economiska förkofran som i allmänhet röjer sig inom besutna, sjelfegande bönder, sträcker sig likväl icke, åtminstone sällan, till egare af sådana sönderstyckade små hemmansdelar, hvilkas ringa jordvidd och inskränkta jordbruk knappast förmå i goda år lifnära sina idkare. I skogsbyggden, der tillfällen erbjuda sig till binäringar jemte utrymme till intägter och nyodlingar, kan bergning, till och med välmåga, finnas äfven å ganska små hemmansdelar, om de egas af idoge, arbetsamme brukare. Men på slättbyggden har idogheten hvarken utrymme eller föremål; omtankan vänder sig der, mer på försakelse af det nödvändiga, än på ansträngning till dess förvärfvande; kraften förlamas under daglig kamp mot behofven; hvarefter nöden och armodet stå för dörren, i samma stund som missvext och dyr tid hemsöka orten.

Ännu mera beklagansvärda äro, vid sådana tillfällen, de nybyggare som i mängd finnas bosatte på små intägter å Krono- och Allmänningsskogarna, äfvensom de talrika inhyseshjon och backstugusittare som lefva af en osäker arbetsförtjenst, under goda år lättjefulla och sorglösa för morgondagen, och i de onda tvungne att utvandra, för att på andra orter tigga eller söka arbete, eller ock att hemma falla fattiginrättningar eller bättre lottade likar till last, lycklige om de på sådant sätt undgå den frestelse till brott, som ofta påtrugas dem af nöden och uselheten *).

---

sig egendom för 72,800 R:dr mer än den inköpt; och ehuru fastighetshandeln emellan enskilta personer af detta Stånd icke uppgått till mer än 84,000 R:dr om året, finnes likväl de årliga inteckningarna hafva stigit till 92,200 R:dr.

*) Det är obestridligt att brottsligheten till stor del har sitt upphof i fattigdomen inom denna folkklass, och det är

Vid 1840 års slut funnos 4,253 arbetsföre och 997 vanföre Backstugu- och Inhysesmän, hvilka, tillhopa med 4,221 hustrur, 2,269 enkor och 5,580 hemmavarande barn under 10 år, utgjorde ett antal af 17,320 personer, således nära ⅛ af bondeståndet och $\frac{1}{10}$ af landsbyggdens hela folkmängd, ett förhållande som med 3 procent öfverstiger det allmänt i Riket befintliga.

Vid samma tid funnos 4,330, dels af allmänna försörjningsanstalter, dels af enskilta personer underhållna fattiga, af hvilka 1,410 män och 2,920 qvinnor, samt 731 upptagne fosterbarn, tillsammans 5,061 personer.

De reglementerade fattigafgifterna som af socknarna utgöras, till det mesta i födoämnen, beräknas till 23 à 24,000 R:dr om året, eller 5 R:dr på mantalet och icke fullt 12 sk. på hvar skattskrifven person, hvartill kommer räntemedel af donerade fonder *); samt det årliga bidrag i Spanmål (mellan 3 och 4000 Tunnor) och penningar som utgår af socken-magasinerna.

Sådana magasiner funnos vid 1842 års slut i 116 socknar, med egande gemensamma tillgångar af 11,615 Tunnor diverse Spanmål samt 6,730 R:dr i capitaler.

Bland fattigvårdsanstalter eller sådana som genom uppmuntran till omtanka och sparsamhet minska anledningarna till fattigdom, kunna äfven anfö-

---

icke utan sin märkvärdighet att brottens antal, under de senare 10 åren, tillvuxit i samma förhållande som antalet af desse proletairer, eller med 2 procent om året.

*) De till fattigförsörjning på landet tid efter annan donerade medel lära utgöra mellan 17 och 18,000 R:dr, med undantag af Skara fögderi, hvarifrån någon uppgift i den vägen icke blifvit afgifven.

ras Sparbanker, hvaraf 2:ne finnas på landet: en vid Bromö glasbruk och en vid Carlsfors alunbruk. Deras behållningar utgjorde vid 1842 års slut tillsammans 12,900 R:dr.

Jordbruket som, jemte boskapsskötseln, utgör länets egentliga, snart sagdt enda, näring, och sysselsätter $\frac{8}{10}$ af dess befolkning, står i allmänhet ganska lågt, vida lägre än i många, med naturlig bördighet mindre gynnade, provinser. Bonden vidhåller envist ett, sedan århundraden, öfligt brukningssätt. På förfädrens vis plöjer han sin åker i smala, kullriga tegar; nöjer sig med att på deras ryggar upphemta en hjelplig skörd, ifall årsvexten är gynnsam, och låter hälften af utsädet borttvina af bottensyra, i de mellan ryggarna liggande djupare dälderna, utan att genom dikning derifrån afleda vattnet. De åkerfält som odlas äro alltför vidsträckta, i förhållande till arbetskraft och fodertillgång; endast den del deraf som närmast omger bostäderna, eller den s. k. hemjorden, blir nödtorftligen häfdad och vid bördighet underhållen. Denna, eller hemjorden, delas vanligen i 2:ne gärden, hvaraf det ena besås och det andra trädes. Utsädet består till minst $\frac{3}{4}$ af vårsäd, hvaraf det mesta hafra, och behållna afkastningen kan, efter medelmåttig årsvext, sällan räknas öfver 4:de kornet. Än mindre vårdad och bärande är den från bostäderna aflägset belägna jorden. Den besås endast med hafra, men årligen och utan att någonsin gödas, till dess den, beröfvad all frugtbarhet och afkastande knappt dubbla utsädet, utlägges till betesmark som täflar i uselhet med de skördar hvilka förut blifvit denna jord aftvingade. Den sålunda svårast misshandlade

s. k. hafrejorden uppgår till mer än 65,000 tunnland, hvaremot hemjorden vid de byar hvartill hafrejorden hörer, icke utgör fullt 48,000 tunnland.

Detta eländiga brukningssätt förekommer likväl endast hos allmogen på slättbyggden, och synnerligast inom de stora byalagen, der samhälligheten i mark lägger oöfvervinnliga hinder i vägen för antagandet af ett förbättradt åkerbruk. Vid de egendomar, som tillhöra eller brukas af Ståndspersoner, äro vexelbruk, till odling skiftesvis af säd och fodervexter, nästan allmänt införde; äfvenså i flera trakter af skogsbyggden, särdeles i Wadsbo och Kåkinds härader, der många af allmogen, redan för längre tid sedan, antagit och framgent med fördel fortsatt detta brukningssätt.

För vexelbrukets allmännare införande äfven på slättbyggden möta ännu många hinder, mindre i allmogens obenägenhet att afvika från häfdvunna vanor, än i dess medellöshet och oförmåga att bekosta förändringen och afbida tiden då den kan gifva ersättning. Till undanrödjande i någon mån af dessa hinder, hafva understöd af allmänna medel, till lika belopp med den s. k. utflyttningshjelpen, blifvit beviljade de hemmansegare som, efter verkställd utflyttning, förbundit sig att, under föreskrifven controll, införa ett ordnadt vexelbruk, efter dertill uppgjorde och meddelade arbetsplaner. I sådant afseende hafva, under de 10 åren 1833—1842 blifvit utdelade 74,300 R:dr, hvaraf likväl 58,400 åtgått till hjelp vid utflyttningar ur byalagen, och endast 15,900 R:dr kunnat användas till åkerbruks-förbättringar.

En mängd större afloppsdiken hafva äfven, genom understöd af allmänna medel, blifvit anlaggda i afsigt att befria den jemnländiga slättbygg-

den från de vattenflöden hvaraf den tidtals besvärats, och hvilkas afledande öfverstigit den enskilta förmågan. De härtill använde, år 1831 anslagne, medel uppgå till 24,476 R:dr och vattenledningarna, som äro spridde i nästan alla rigtningar inom Leckö och Skara fögderier samt Frökinds härad, utgöra tillsammans en längd af 256,190 famnar, eller nära 5 mil.

Onekligen hafva dessa tillgöranden haft ett gagneligt inflytande på slättbyggdens åkerbruk, ej endast genom de förbättringar som direct tillkommit, i följd af här och der tilldelade understöd, utan ock genom den väckelse till omtanka som förebilden af ett mera lönande brukningssätt och af vattenfria åkerfält kunnat åstadkomma, hos mängden af jordbrukare. Mycket återstår dock innan allmogen inser behofvet af och mäktar vidtaga några genomgripande förbättringar i sitt jordbruk; och säkerligen skola de vidsträckta åkerfälten ännu i mansåldrar förete den bedröfliga utsigten af glesa, dvärgartade hafvergrödor och utsvultna kreatur, som gnaga mullen af de gråa, sjelfvallade åkrarna.

Spanmålsutsädet i länet ansågs 1822 att uppgå till 138,830, och 1842 till 152,964 tunnor, tillsammans med Städernas som skattas till 2,477 tunnor. Tillökningen skulle således på 20 år vara 14,134 och på året i medeltal 706 tunnor. I förhållande till folkmängden är detta utsäde dubbelt större än i det sädesrika Östergöthland. Men det består, för det mesta, eller till 70 procent af hafra, hvaremot de mera vigtiga sädesslagen i ringa grad odlas: hvete till endast 2 procent, råg 20, samt korn, ärter och bönor till omkring 8 procent. Sådant är hos allmogen på slättbyggden det allmännaste förhållandet emellan sädesslagen. I skogsbyggden åter

intar höstsädet ett betydligare rum i åkerbruket, i synnerhet rågen som utgör omkring 40 procent; men kornsädet anses der mindre lönande och förekommer sällan till mer än 3 à 4 procent af hela utsädet.

Årliga spanmålsproductionen i länet uppgifves, i medeltal för åren 1838—1842, till 526,545 tunnor, hvilka, tillhopa med Städernas, 11,195, gör ett total-belopp af 537,740 tunnor. Behållna afkastningen skulle således icke uppgå till mer än 3¼ gånger utsädet, hvilket förhållande tillkännager ett i allmänhet alltför vanvårdadt och uselt åkerbruk. I följd af det stora utsädet, utgör likväl spanmålstillgången nära 3 tunnor på hvar person af folkmängden, och således ½ tunna mer än hvad, efter vanlig beräkning, förbrukningen anses utgöra. Men härvid bör anmärkas: att i en ort der spanmålstillgången består till tvåtredjedelar af slö och lätt säd, såsom hafran, måste förbrukningen vara större än der endast fullvigtig säd begagnas till födoämnen, samt att mera säd måste åtgå till ladugårds utfodring, i den mån fodertillgången, såsom här på slättbyggden, är otillräcklig. Om 2½ tunna strid säd erfordras öfverhufvud på hvar person, skulle 3 tunnor af här brukliga sädesslag icke vara tillräckliga, enär utrönt blifvit, att en tunna hafra, i anseende till vigt och näringsämne, icke fullt svarar emot en half tunna råg eller tvåtredjedels tunna korn. Vid medelmåttig årsvext skulle sädesafkastningen knappast förslå ännu mindre lemna öfverskott; men sådant strider mot erfarenheten, som visar att en medelmåttig skörd icke allenast motsvarar länets egna spanmåls-behof, utan lemnar till försäljning utom länet, ett öfverskott som anses

uppgå till en sjettedel af productionen, eller omkring 90,000 tunnor.

Efter all sannolikhet är också afkastningen, må hända äfven utsädet, för lågt uppgifne, ty det är ögonskenligt att sädesproductionen årligen tillvexer, ej endast i följd af städse tillkommande nyodlingar, utan ock i följd af förbättrade jordbruksmethoder, hvilka allt mer och mer antagas inom den talrika klassen af jordbrukande Ståndspersoner, och från dem småningom sprida sig till allmogen.

Potates-odlingen hvilken, här som allestädes, utgör ett väsendtligt bidrag till folkets uppehälle, har i allmänhet mycket tilltagit, synnerligast i skogsbyggden och i trakter der den af jordmån och utrymme gynnas. Deremot är denna odling mindre högt drifven och lönande på slättbyggdens styfva lerjord; ett ytterligare skäl hvarföre spanmålsförrådet der måste strängare anlitas, och en missvext på säd blir mer tryckande än i andra orter. För närvarande uppgifves potatesafkastningen på landet till 279,374 och i städerna till 5,308 tunnor, tillsammans 284,682 tunnor, som göra nära 1⅓ tunna öfver hufvud för hvar person. År 1822 ansågs potatestillgången icke utgöra en half tunna på person, hvaraf vill synas som skulle potatesodlingen hafva fyrdubblats på 20 år.

Lin-odlingen är betydlig inom Wadsbo och Kåkinds härader. I Undenäs, Hallna, Beatebergs, Ransbergs och Mölltorps socknar af förstnämnde härad, afsättas årligen 3 à 4,000 *L℔*, som efter vanligt pris af 3 R:dr *L℔*, ger en inkomst af 9 till 12,000 R:dr. Från skogssocknarna i Kåkinds härad, såsom Kyrkfalla, Mofalla, Fogelås m. fl. säljas vid pass 1,000 *L℔* om året. I öfrigt odlas icke linet utöfver hvad till husbehof erfordras, och icke

en gång så mycket i socknarna af slättbyggden. Hampa förekommer sällan, både till odling och förbrukning.

Humleplantering idkas med fördel inom Wadsbo härad der, ifrån socknarna Hassle, Enåsa och Berga, afyttras 3 à 400 *L℔* årligen. Från Mofalla socken säljes äfven något humla; men i öfriga trakter af länet odlas den icke betydligt och sällan så mycket som till husbehof.

Tobak sättes nästan allmänt i Walle härad, och inbringar, genom försäljning på marknader samt i kringliggande socknar, en icke obetydlig penninge-inkomst.

Trädgårdsvexter och trädfrugter odlas föga af allmogen, men vid alla större egendomar finnas välvårdade trädgårdar, ehuru afsättningen af dessas producter icke är lönande, emedan de enda afnämarne deraf: Städerna, hemta ur egna trädgårdar sina förnödenheter.

Den uppgifna productionen af säd och potates, uppgår, efter medium af föregående 5 års markegångspriser, till ett brutto-värde af 3,451,410 R:dr, hvaraf för städerna 66,980 R:dr. För odlingen af lin, hampa, humla, tobak samt åtskilliga trädgårds- och jordfrugter, kan antagas 180,000 till 200,000 R:dr eller öfverhufvud omkring en R:dr för hvar person, hvadan brutto-afkastningen af det egentliga jordbruket kan anses göra omkring 3,630,000 R:dr, eller på hvart hemman i medeltal 770 R:dr; på hvar person af hela folkmängden nära 20, och på hvar vid jordbruk arbetande skattskrifven karl vid pass 68 R:dr.

Den tillvext i spanmålsproduction som egt rum under några föregående tiotal af år, har, isynnerhet hos allmogen, tillkommit på bekostnad af ängs-

marken som, under den tid då spanmålspriset stod högt, upplöjdes till åker och sedermera blifvit såsom sådan begagnad. Hötillgången, i de flesta delar af länet förut otillräcklig, har, genom detta förvända brukningssätt, blifvit än ytterligare förminskad. Någon omtanka på den återstående ängsmarkens förbättring har icke heller visat sig, och odlingen af fodervexter i sammanhang med sädesodlingen har under tiden blott långsamt framskridit. Också finnas slättbondens ladugårdar stå i ett gifvit missförhållande till hans vidsträckta åkerfält, hvilkas bördighet icke kan genom dem underhållas, och till hvilkas behöriga skötsel nödiga dragare oftast saknas.

Bristen på sommarbete är, för slättbyggden, ett svårt hinder för ladugårdarnas uppkomst, och stallfodring öfver sommaren kommer icke ifråga, utan såsom sällsynta undantag på en och annan Herrgård. Många hemman hafva ingen annan betesmark än angränsande kronoparker och allmänningar, och på slättbyggden är betestillgången vanligen inskränkt till trädesåkern och den utmagrade igenvallade hafrejorden.

I skogsbyggden är likväl hötillgången mera tillräcklig och betesmarkerna svarande mot behofvet. Mest gynnade i detta afseende äro: trakterna längs stranden af Wettern å den s. k. Guldkroken, äfvensom Walle härad utåt foten af Billingen och kring Hornborgasjön. Också är ladugårdsskötseln i dessa nejder bättre vårdad, och boskapen mera storvext än på slättbyggden. Ungkreatur som af skogsboer uppköpas från slättlandet, blifva gemenligen, efter ett års bättre underhåll i skogsbyggden, större och vackrare än de som der blifvit uppfödda.

Hos godsegare och bemedlade jordbrukare af Herremän har ladugårdsskötseln, de senare åren, hållit någorlunda jemna steg med ett förbättradt åkerbruk. Förädlade kreatur äro flerastädes anskaffade och omsorgsfullt underhållne, och fodertillgångarna hafva allmänligen blifvit förökade, dels genom införande af vexelbruk, dels genom ängsförbättringar, kärrodlingar och vattenaftappningar o. d.

Utom de många och stora odlingar af förut oländig eller vattendränkt mark som blifvit af enskilte jordegare verkställde, under senare 20 åren, äro åtskilliga samhalliga arbeten i denna väg af större omfattning, dels fullbordade, dels påbörjade eller förberedde, dels efter föregångne undersökningar föreslagne. Genom verkställd upprensning af Tidaån nedom sjön Östen, samt påbörjad sänkning af denna sjö, blifva kringliggande vattensjuka och tidtals öfversvämmade ängsfält och marker, dels uttorkade till odlingsbarhet, dels betydligt förbättrade i en vidd af 7,420 tunnland. Detta företag, hvartill Staten såsom lån förskjutit halfva kostnaden med 9,680 R:dr, skall åtföljas af sjön Långens sänkning medelst Kräftåns upprensning, hvarigenom ytterligare vinnes och från vattendränkning befrias en areal af 2,280 tunnland. Härtill äro af allmänna medel beviljade såsom lån 7,700, och såsom understöd 6,000 R:dr. Flera dylika arbeten, att på socknarnas gemensamma bemödande utföras, äro äfven i fråga, såsom: sänkning af sjön Ymsen; aftappning af de stora kärrtrakterna kring Hornborgasjön, och de ännu större Sjögerås- och Mönnarps-måssarna m. fl. tillsammans utgörande en vidd af 26,745 tunnland. Förberedande åtgärder äro äfven vidtagna för att, på Vestra sidan af Kållandslandet, utstänga Wenern från der belägna s. k.

ängsmader, hvarigenom dessa, som de flesta år stå under vatten, blifva förvandlade till goda ängsfält, i en vidd af flera hundrade tunnland. Wenerns öfversvämningar förstöra tidtals, inom detta län, mer än 7,400 tunnland mark.

Efter Länsstyrelsens uppgifter skulle, vid 1842 års slut, underhållas

	Hästar.	Oxar.	Kor.	Ungboskap	Får.	Svin.
På landet	23,845	26,426	51,961	33,779	84,786	34,037
I städerna	355	276	906	196	375	569
I hela länet . . .	24,200	26,702	52,867	33,975	85,161	34,606

Således för hvar 100:de person af länets folkmängd: 13 hästar, 63 boskapskreatur (bland hvilka 29 kor), 47 får och 19 svin, samt för hvar 6:te tunnas utsäde ett par dragare.

På 20 år, eller sedan 1822, har antalet af hästar och oxar minskats, de förre med 4,000, de senare med 2,060. Man kunde detta år räkna ett par dragare på hvar 5:te tunnas utsäde. Deremot var antalet af öfrige kreatur betydligt mindre, så att för hvar person af den då ⅟₇ ringare folkstocken, funnos 62 boskapskreatur (hvaribland 26 kor) samt 45 får och 20 svin.

Utan att tillerkänna dessa siffer-uppgifter större förtroende än sådana vanligen förtjena, tyckes likväl af dem den slutsats kunna dragas, att ladugårdsafkastningen tilltagit, under de senare 20 åren, i samma förhållande som folkmängd och förbrukning ökat sig.

Huruvida hästantalet verkligen minskats under denna tid, må lemnas derhän; osannolikt är det icke, emedan varuforsling och skjutsning blifvit be-

tydligt minskade, sedan Ångfartygen öfvertagit transporten af resande och varor, under sommaren, och Diligens-fart kommit i gång utåt den stora stråkvägen mellan Stockholm och Götheborg, hvarigenom ett, för dessa transporter förut behöfligt hästantal kunnat, af allmogen, indragas. Det säkra är att hästafveln är i jemnt stigande till förbättring. Ras-hingstar underhållas och begagnas vid åtskilliga större egendomar, såsom vid Kafvelås m. fl. der årligen unghästar till försäljning uppfödas; och vid remonterings-mötena finnas vanligen ett, mot behofvet flerdubbelt, antal godkända hästar att tillgå. Både till Skåne och Stockholm hafva så väl Cavalleri-remonter som vagnshästar blifvit från orten försålde.

Det hos jordegande herremän för några år sedan allmänna sträfvandet att anskaffa och underhålla finulliga får-raser, har åter aftagit, i följd af missgynnande conjuncturer i ullhandeln. Från 1837 till 1843 har antalet af sådana får nedgått till mindre än hälften och i allmänhet på landsbyggden fåren minskats, från 108,100 till 84,786. Likväl finnas ännu schäferier af ras-djur på åtskilliga herrgårdar, och vid Landtbruks-institutet på Degeberg underhålles ett stam-schäferi af Soutdowns-ras, hvaraf årligen afvelsdjur inom orten försäljas. Hos allmogen lemnar ullproductionen icke något öfverskott till försäljning; endast schäferierna och, i allmänhet, herrgårdarna, hafva något deraf att afyttra.

Att boskapsskötseln lemnar en afkastning som någorlunda motsvarar länets behof, kan med temlig visshet antagas, desto häldre som ett icke obetydligt antal kreatur af landets afvel, synnerligast från skogsorterna, kan utom länet afyttras. Äfven andra ladugårdsalster, såsom smör, ost m. m. utgöra

vanligen förekommande salu-artiklar. I Wadsbo och Kåkinds härader, äfvensom från egendomar der större bränvinsbrännerier drifvas, säljas ansenliga partier fläsk, hvilka vanligen uppköpas af gårdfarihandlare och af dem i Stockholm afyttras. Någon inkomst hemtas äfven af den myckenhet gäss som på slättbyggden allmänt underhålles.

Hela ladugårds-afkastningen, så väl den till hushållsbehof inom länet förbrukade, som den till annan ort försålde, kan, efter vanlig värdering och efter medium af 5 års Markegångspriser, uppskattas i bruttovärde till ungefär 1,400,000 R:dr, hvaraf 20,000 för städerna. Ladugårdarnas brutto-afkastning skulle således förhålla sig till åkerbrukets, som 1 till 2,6, och för hvart hemman uppgå till vid pass 300 R:dr, hvilka, tillhopa med de 770 R:dr som anses utgöra åkerbrukets afkastning, antyda en brutto-afkastning på hvarje helt hemman af omkring 1,070 R:dr, och en tillgång på hvar person af länets folkmängd af 27 till 28 R:dr.

Skogstillgången, ehuru i synbart aftagande, är ännu tillräcklig för länets behof, och kan äfven blifva det för framtiden, om de glesnade qvarlefvorna af de fordom täta skogarna hädanefter vårdas, så att tillvext och afverkning komma till hvarandra i behörigt förhållande. Men det ingår icke i allmogens lynne att spara för framtiden. Der skogstillgång och afsättnings-tillfällen finnas, blir skogen utan all skonsamhet anlitad, till fyllande af dagens behof; men att infreda skog till återvext, eller att genom frösåning uppdraga ungskog i den uthuggnas ställe, kommer aldrig i fråga. Också är

värdet

värdet af skogsvaror alltför lågt för att kunna locka till företag, hvaraf frugter icke skördas förr än efter mansåldrar. Sällan kan bonden påräkna ersättning för värdet af den skog han säljer; han måste anse sig belåten om arbetet för upphuggning och framforsling blir honom någorlunda godtgjordt.

Kronoskogarna i länet äro i allmänhet mycket härjade, ej mindre af åverkningar än af skogseldar, hvilka senare ej sällan förmodas vara anställde af de, å dessa skogar talrikt bosatte, intägtshafvare och nybyggare, i afsigt att derigenom förskaffa bättre bete åt sina kreatur. Af kronans skogar, utgörande omkring 80,000 tunnland, hafva, under loppet af de senare 20 åren, blifvit för kronans räkning behållne åtskilliga s. k. kronoparker hvilka äro under Skogs- och Jägeri-betjeningens vård, för att efter ett rationelt skogshushållningssystem behandlas*). De öfriga kronoskogarna äro dels ställde

*) Dessa äro: Tiveden och Sundsmarken i Wadsbo härad, 1,850 tunnland; Kinneskogen, Klyftamon, Waraskogen och Ledsjömo i Kinne härad 5,492; Stenåsen i Kinnefjerdings härad 560; Rådaås i Kollands härad 415; Furubacka i Skånings härad 1,000; Kungslena åsar i Wartofta härad 225; Edsmären i Laske härad 2,000; samt Mösseberg i Wilske härad 1,017, tillsammans 12,559 tunnland. Den sistnämnde eller Mössebergs-parken, alldeles skoglös, är, till föresyn för kringliggande slättbyggd, besådd med skogsfrö.

Några af häradsallmänningarna äro till vidden ganska betydliga, såsom: Tiveden 13,000 tunnland; Kinneskogen 7,460; Edsmären 10,440; Billingen 22,000; Halle- och Hunneberg 5,844 tunnland, o. s. v. Allmänningen Hillet i Barne härad af 11,532 tunnlands vidd, men skoglös, har blifvit anvisad till nybyggen och odlingar, ehuru den helt och hållit består af ofrugtbara sandmoar och torfmåssar. Vida tjenligare hade den varit till skogsodling och, sålunda använd, nyttigare för den skoglösa orten, än de magra ny-

under allmän vård att förvaltas för häraders eller socknars gemensamma räkning; dels, lika som härads- och socken-allmänningarna, upplåtna och fördelade på skoglösa hemman. Många af dessa skogar ligga så aflägset från de hemman åt hvilka de blifvit tilldelade, att de nya egarne ej kunna dem freda för åverkan. När en och annan förstört hvad honom blifvit tillskiftadt, griper han till hvad grannen sparat, så att den omtänksamma hushållaren äfven ser sig nödsakad att nedhugga sin skog, för att sjelf deraf skörda någon fördel. En stor del af de sålunda utskiftade skogarna hafva på detta sätt inom kort tid blifvit nedhuggne.

Denna vanvård om skogarna, eller rättare sagdt, denna täflan att dem föröda, kan likväl icke, i allmänhet, tillvitas skogsegande Ståndspersoner, af hvilka flera använda en utmärkt omtanka för deras skogars bestånd, och hos hvilka det å kronoparkerna införda hushållssätt med skogens indelning till trakthuggning, allt mer och mer vinner efterföljd.

Några till skogsbesparing ledande förbättringar i byggnads- och stängselsätt förekomma nästan ingenstädes. Hus af timmer brukas allmänt, så väl i städerna som på landet. Gärdesgårdar af sten uppföras väl, men icke allmänt, och lefvande häckar, vattengrafvar och varaktiga jordvallar, höra icke till det vedertagna bruket. Bränntorfsmåssar finnas på flera ställen, men begagnas föga, utom på slättbyggden, och äro icke heller tillräcklige att för framtida behof kunna påräknas.

I det närmaste kan antagas att en tredjedel af länets hemman tillhör skogsbyggden och tvåtredje-

---

byggen och intägter som nu af en mängd utfattiga åboer innehafvas.

delar slättbyggden. Men det mindre hemmantalet i skogsbyggden upptar fulkt lika stor egorymd som det dubbelt större på slätten, eller ungefär hälften af länets hela areal, hvaraf vill synas som skulle skogstillgången, med hänseende till skogsvidden, vara tillräcklig både för egit och den folkrika slättens behof, om den med omtanka vårdas och begagnas.

Någon större bruksrörelse tager icke heller skogarnas afkastning i anspråk. Hela kol-åtgången vid härvarande jernbruk kan icke uppskattas till mer än 9,000 stigar och förbrukningen af brännved torde kunna beräknas något lägre än den vanliga eller till 150,000 famnar, i betraktande ej mindre af den besparing derå som uppkommer genom bruket af bränntorf, än den nödtvungna förknappning å brännved hvartill slättboen i allmänhet ser sig föranlåten. Värdet af antagen kol- och vedåtgång utgör dock, efter medium af 5 års markegångspriser, omkring 700,000 R:dr, hvartill ytterligare bör läggas värdet af allt det byggnads- och stängelvirke som dels förbrukas å landet och i städerna, dels till andra orter afyttras. Från skogstrakterna längs Wettern säljes timmer, bräder m. m. samt skeppsvirke af ek, dels till Östergöthland och Jönköping, dels kanalvägen till Götheborg, dit äfven åtskilliga skogseffecter afgå från Mariestad, Wenersnäs och Kållandsö.

Skogarna lemna äfven ämne till åtskilliga binäringar hvilka befordra välstånd och bergning hos skogsboen. Utom kolning för bruken, brännes tjära och beck, ej mindre till länets egna behof än ock, och särdeles i Finnerödja socken, till betydlig försäljning i Nerike. Kör- och åker-redskap, laggkäril, snickare- och svarfvare-arbeten för-

färdigas af allmogen i Amnehärads, Lyresta m. fl. socknar af Wadsbo, och båtar byggas af Thorsö bönder, till försäljning långs kusten af Wenern.

Kunde hela värdebeloppet af i orten förbrukade och annorstädes afyttrade skogsvaror af alla slag, fullständigt uppskattas, skulle det måhända uppgå till en half million R:dr, utan att räkna den inkomst som skogsegarne kunna hemta, ej mindre för råämnenas upphuggning och förädling, än för deras forslande till afsättnings-orterna.

De i öfrigt med jordbruket förenade eller på dess alster grundade binäringar, ehuru icke af stor betydenhet för det hela, bidraga dock, hvar och en i sin mån, till bergning och utkomst, i de orter der de idkas. I Ransbergs, Mölltorps och Undenäs socknar, samt äfven inom Hofva, Amnehärad och Lyresta, utgör linneväfnad ett vigtigt föremål för husfliten. De 3 förstnämnda socknarna anses tillverka omkring 100,000 alnar årligen, hvaraf mer än hälften afsättes till andra orter och inbringar en penningeförtjenst af 12 till 14,000 R:dr. Äfven från de utåt Wettern i den s. k. Guldkroken belägna socknar, föryttras linneväfnader för 800 till 1,000 R:dr om året. Ylleväfnader tillverkas mindre och förekomma sällan såsom handelsvara.

Bränvinsbränning idkas hos allmogen endast till husbehof, och äfven det vida mindre än förr. År 1835 uppgafs antalet af bränvinspannor i länet till 11,000, med en beskattning af 18,300 Rdr, men 1842 till 5,035, med 33,990 R:dr afgift; hvaraf synes att bränvinstillverkningen till en del blifvit öfverflyttad på de större, och med konstverk försedda, brännerier, af hvilka sällan något tillhör allmogen.

Saltpetertillverkningen anses icke lönande, sedan kronans lösningspris å gärdesalpeter blifvit nedsatt. År 1841 hade tillverkningen nedsjunkit till 77 *LU*, men inställdes alldeles följande året.

I Flista, Wäringe m. fl. socknar af Wadsbo härad, brukar allmogen att, från Fahlbyggden, uppköpa korn, för att deraf bereda malt, som med fördel afyttras i Christinehamn och flera ställen i Wermeland.

Varuforsling, som förr utgjorde en betydlig inkomstkälla för allmogen, har aftagit i samma förhållande som ångfartygen tilltagit och sjötransporterna genom dem fått en ökad lifligbet.

Fisket utgör en temligen lönande binäring för somliga af kustboerna vid Wenern och Wettern. Från Thorsö och kringliggande öar, säljas fiskvaror å torgdagarna i Mariestad för omkring 3,000 R:dr, och från Kållandsö afsättas dessa varor i Lidköping för 1,000 till 1,200 R:dr. På Wettern utgör Siklöje-fisket en temligen indrägtig näringsgren, och drifves i stort af kustboerne på Westgöthasidan. Fisken fångas under lektiden på senhösten, då han i stor mängd söker djupet utåt Östra landet. Under stormiga höstar är detta fiske förenadt med stora ansträngningar och faror. Ej sällan äro storm och sjögång så våldsamma och uthållande att intet fiske kan företagas; men då en vacker höst inträffar, vinnes en rik fångst som med vinst afsättes, ej endast i hemorten, utan ock på Östgöthasidan, hvars mera välmående kustbor sällan befatta sig med denna äfventyrliga fiskbragd.

Af de inuti landet belägna sjöar, är Ymsen den enda som erbjuder ett någorlunda lönande fiske.

Jagt utgör icke något näringsfång för allmogen, ehuru villebråd icke är sällsynt och äfven elgar finnas i de stora skogarna på Tiveden. Till

befordrande af rofdjursjagt utan skallgång, utdelas belöningar, hvartill medel häradsvis sammanskjutas, och hafva, under de senare åren, i följd af sådana uppmuntringar, blifvit af enskilte jägare årligen fällde 40 à 50 vargar och omkring 600 räfvar, utom mindre skadedjur och rof-foglar.

Bergverksrörelsen inom länet är, i saknad af egna malmtillgångar, icke af någon betydenhet. Inom Undenäs socken finnas 2:ne Masugnar: *Igelbäck* och *Granvik*, som underhållas med malm från bergslagerna i Örebro län. Deras sammanräknade tackjerns-tillverkning, år 1842, utgjorde 1,870 *SkW*, hvaraf 240 *SkW* manufactureradt gjutgods. Nio Jernbruk, nemligen: *Åboholm, Sätra, Forsvik, Skagersholm, Lagersfors* och *Ribbingsfors* i Wadsbo härad; *Tidaholm* och *Ryfors* i Wartofta samt *Åreberg* i Kåkinds härad, hafva tillsammans 24 härdar, och ett privilegieradt stångjerns-smide af 9,538 *SkW* med 90 *SkW* hammarskatt. Årliga tillverkningen har likväl de senare åren icke uppgått till mer än 7,630 *SkW*. Dessutom finnes åtskilliga manufactur- och spikhamrar, vid så väl några af anförde verk som vid *Sannums, Annefors, Tunarps, Madängsholms, Slättängs* och *Källebäcks* manufacturverk, hvilkas sammanräknade smide under senare 5 åren, p. m. uppgått till 560 *SkW* om året.

I Wartofta härad finnas 2:ne kopparhamrar: *Sätersfors* i Habo och *Källefall* i Dartorps socken, vid hvilka årliga tillverkningen uppgår till vid pass 70 *SkW*. Råkopparn hemtas från Åtvidaberg i Östergöthland.

För närvarande äro 3:ne Alunbruk i gång, nemligen: *Carlsfors* i Timmerdala socken af Wads-

bo härad; *Hönsäter* på foten af Kinnekulle mot Wenern, samt *Kafvelås* i Hömbs socken, på Östra sluttningen af Hvarfs- eller Kungslena-berget af Billingen. Alla 3 bruken sysselsätta 200 arbetare och tillverka årligen omkring 2,700 tunnor alun samt 125 tunnor rödfärg. Alunskiffern, hvaraf tillgången kan anses outtömlig, begagnas äfven till brännmaterial vid Alunkokningen.

Brunsten finnas på flera ställen i Wadsbo härad utåt stranden af Wettern, och brytes i några grufvor vid *Sannum* och *Bölet* samt *Måsebo* i Undenäs och Mölltorps socknar. Arbetet drifves med 100 à 150 personer och lemnar en årlig malmvinst af 1,200 till 1,300 *Sk℔* som till England afföras.

Täljsten brytes på Kinnekulle och hugges till byggnadsmaterialier af åtskilliga slag, qvarnstenar, grafvårdar m. m. hvilka öfverallt i kringliggande orter finna afsättning. Äfven å Mösseberg bearbetas dervarande Täljstenslager. Inom socknarna Öster-, Mellan- och Wester-plana på Kinnekulle utgöra Täljstensbrotten en oumbärlig förvärfskälla för allmogen och anses inbringa en årlig inkomst af 6 till 7,000 R:dr.

I Sandstensbrotten å Lugnåsberget huggas qvarnstenar, hvaraf försäljningen anses uppgå till 11 à 12,000 R:dr om året. En dylik tillverkning vid foten af Billingen i Bergs socken beräknas att gifva en årlig vinst af 6 à 700 R:dr.

Kalkbränning idkas temligen allmänt på Kinnekulle, Hunneberg och Billingen, men mest å Mösseberg, der årliga tillverkningen utgör 4 à 5,000 tunnor. Till bränningen begagnas Alun- eller Brandskiffer i stället för ved. I de utåt Wettern belägna skogs-socknar brännes äfven kalk, af sten

som hämtas från Omberget i Östergöthland. Kalk och Kalksten afsättas icke utom länet.

Brutto-afkastningen af Bergverk, med deraf beroende binäringar, kan, i medeltal för åren 1838—1842 upptagas till 200,000 R:dr om året.

Öfrige bruk och fabriker på landsbyggen äro:

2:ne Glasbruk, det ena *Bromö* i Thorsö socken, det andra *Årsnäs* i Forshems socken, sysselsätta 60 arbetare och tillverka för ett värde af 74,000 R:dr.

3 Pappersbruk: *Cathrinefors* å Mariestads egor; *Belteberga* i Wartofta härad, och *Gustafsbruk* i Sköfde socken, med tillhopa 24 arbetare och 12 à 13,000 R:drs tillverkning.

2 Oljeslagerier: *Mellomqvarn* i Sköfde och *Åreberg* i Kyrkfalla socken, skötes af 7 arbetare och lemna en afkastning af 12 till 1,600 R:dr.

Tegeltillverkningen vid 19 bruk motsvarar länets tegelförbrukning och anses uppgå till omkring 800,000 murtegel och 100,000 takpannor, i värde utgörande 28 à 30,000 R:dr.

I åtskilliga delar af länet finnas fabriks-anläggningar, men endast för kringliggande orters betjenande, såsom: 6 Färgerier, 7 Garfverier, 18 Stamp- och Valverk, m. fl. Omkring 40 arbetare äro vid dessa verk anställde, och värdet af deras tillverkningar eller arbetsbiträden anses utgöra 6 à 7,000 R:dr.

Dessutom finnas på landet bosatte och skattskrifne åtskilliga handtverkare eller s. k. gerningsmän, såsom: Smeder, Vagnmakare, Målare, Kopparslagare, Skräddare, Skomakare m. fl. till ett antal af 505, biträdde af 356 lärlingar; oberäknade alla de som idka handtverk utan att dervid vara skattskrifne.

Handeln i landet utgör icke någon särskilt näring. Landtmannen afsätter sjelf sin spanmål, sina kreatur, sina skogsvaror m. m. dels i Städerna och nu mera äfven i Carlsborgs fästning; dels å landtmarknaderna, äfvensom vid Hofva och Undenäs kyrkor, der vanligen i hvarje vecka spanmål och åtskilliga lefnadsförnödenheter hållas till salu och finna afsättning. Lifligast visar sig den inre handelsrörelsen vid marknaderna, hvaraf flera årligen hållas, ej endast i länets städer, utan ock i *Hofva, Rödesund, Enebacken, Kjedum, Högesten, Slättäng, Kungslena* och *Onsjö,* utom en särskilt s. k. remont-marknad vid Sköfde. Allmogen, som flitigt begagnar dessa sammanträden till handel och varubyte, håller äfven s. k. vägmarknader på flera andra bestämda tider och ställen, merendels dagarna före de större höstmarknaderna, hvarvid äfven någon handel, i synnerhet med kreatur, förekommer.

De spanmålstillgångar som icke inom länet finna afnämare, försändas till Wermland, Småland, Elfsborgs län och Götheborg, någon gång till Stockholm. Spanmålshandel med betydligare upplag har icke hunnit stadga sig, utom i Lidköping; för den aflägsnare handeln måste derföre köpsluten uppgöras directe mellan säljare och köpare, hvilka senare sjelfva eller genom ombud, göra upphandlingar, på marknaderna äfvensom å torgdagarna i Städerna.

Länets belägenhet emellan 2:ne af Rikets största insjöar är särdeles gynnsam för handel och sjöfart med kringliggande orter; och dessa fördelar få ännu större vigt och utsträckning genom Götha kanal som öppnar en lätt och beqväm förbindelse med alla delar af Riket.

Götha kanal, eller rättare, den delen deraf som, under namn af Westgöthalinien, förenar Wet-

tern med Wenern och upptager en sträckning af 6 mils längd, kommer från Wettern ini Bottensjön genom en kanal som genomskär en Norr om Rödesund utskjutande landtunga. Från Bottensjön går den genom en sluss vid Forsvik ini den 10 fot högre liggande sjön Wiken, vid hvars Sydvestra strand den egentliga kanalen vidtager och derifrån, i Nordlig rigtning, fortgår till Sjötorp vid Wenern, i en längd af mer än 3¼ mil. Sänkningen från Wiken till Wenern är 163 fot, och sker med 19 slussar, alla belägna emellan Wenern och Haijtorps by på en längd af 1½ mil. Kanalens minsta vattendjup är 10, och bredd i bottnen 48 fot. Hvar sluss håller i längd 60 och i bredd 24 fot. Vid Sjötorp är anlaggd en raparations-docka, i hvilken 16 à 20 fartyg om 20 à 30 lästers drägt kunna inläggas.

På den egentliga landthandeln synes kanalen icke hafva något särdeles inflytande; eller i väsendtlig mån bidraga till afsättningen af landets producter. Ett och annat fartyg, lastadt med spanmål, bränvin och några andra landtmannavaror afgår väl på denna väg till Stockholm, men de egentliga sädesbyggderna af länet finna en lättare och hastigare afsättning af sina producter i det närbelägna Elfsborgs län och Småland, dit dessa producter landvägen om vintern afföras. De varor bergverken kunna afyttra, äro ej så betydliga att deras hastigare omsättning kan inverka på landets industri i öfrigt, och den skeppning till utrikes orter, af skogseffecter från Wetter-sidan hvartill kanalen kan gifva en ökad anledning, kan ej betydligt utsträckas, utan att de redan medtagna skogarna skulle förstöras, och landets framtida förkofran, genom en sådan förlust, äfventyras.

Af större vigt för rörelse och varuomsättning äro de inre föreningsmedlen eller landsvägarna, hvaraf en myckenhet finnas i alla rigtningar genomkorsande detta län. Der markens beskaffenhet är tjenlig för sådana anläggningar, och vägbyggnads-ämne icke äro alltför aflägsne, äro vägarna i allmänhet goda och väl underhållne; men i trakter såsom Fahlbyggden m. fl., der grunden består af lös, kalkhaltig lera, tarfva de mycken förbättring, för att, alla årstider, vara fullt farbara. Utom en illa anlaggd, backig och smal väg som, i Norra delen af länet, går från Carlsborgs fästning, genom Undenäs socken till Askersund, har länet ej mer än en enda väg till Nerike, nemligen stora, eller s. k. kungsvägen från Stockholm genom Örebro, Mariestad, Lidköping och vidare till Götheborg. Utåt Tiveden och synnerligen i trakten af Finnerödja kyrka, har denna väg åtskilliga större backar till borttagande hvaraf vägen emellan Hofva och Bodarne Gästgifvaregårdar kommer att omläggas. Början är redan gjord med detta arbete sedan ett Statsanslag af 10,670 R:dr dertill blifvit beviljadt.

Länets samtlige skatter och communal-afgifter i penningar, varor och tjenstbarheter, uppgå till följande medelbelopp, efter afdrag af ordinarie och extraordinarie afkortningar.

	Städerna.	Landet.	Summa.
Jordeboks- och Hemmantalsräntan samt Afrads-Spanmål	18	195,174	195,192
Kronotionde-Spanmål	———	55,806	55,806
Lagm:s- och Häradsh.-ränta	———	4,998	4,998
Mantalspenningar	1,128	23,405	24,533
Tionde och Hammarskattsjern	———	1,804	1,804
Allmän Bevillning:			
1 Art. 1,454 54,500			
2 d:o m. fl. 7,758 58,636	9,212	113,136	122,348
Bränvinsbrännings-afgift	1,306	33,989	35,295
Rustnings- och Roteringskostn. *)	553	134,644	135,197
Presterskap och kyrkobetjening	2,460	132,495	134,955
Fattigförsörjning	3,012	23,113	26,125
Skjuts	1,005	25,488	26,493
Väghållning	4,782	42,723	47,505
Diverse utskylder och onera **)	9,448	29,913	39,361
Bötesmedel	1,656	12,146	13,802
Gemensamma för städer och landsbyggd:			
Chartæ Sigillatæ medel	———	———	16,876
Öfverskotts postmedel	———	———	4,418
Controll Stämpelmedel	———	———	70
Tidningsstämpl. medel	———	———	60
Summa R:dr	34,580	828,834	884,838

*) Härifrån äro afdragne de till Rustningens underhållande anslagne Rusthålls- och Augmentshemmansräntorna, som i de ofvan anförde Jordeboks m. m. räntorne äro inbegripne.

**) Under denna tittel äro intagne: Jagtcasse- och Skogsplanteringsmedel, Kurhusmedel, Krigsmanshusmedel, Inqvartering, Kronobrefbäring, byggnadsskyldighet å Kyrka, Prestgård, Tingshus m. m. samt för Städerna särskilt: Saluaccis, Spinnhusmedel jemte kostnad för Styrelse och Polis, m. m.

Utom de nu anförde, af personer och näringar under olika former och namn utgående Skatter och Statsbidrag, har Staten att uppbära eller till afsedde behof och ändamål disponera:

Arrendemedel, af kungsgårdar, hemman och lägenheter	4,030	
d:o af indragna Mil.-bost.	5,241	9,271
samt inkomsten af de till boställen anslagna och åt fromma stiftelser m. fl. upplåtne hemman och lägenheter, uppskattade i Capital-värde till 2,127,140 R:dr, hvarå räntan à 4 procent utgör		85,086
	Summa R:dr	94,357

som tillhopa med förestående Skattebelopp utvisar en Statsinkomst af 979,195 R:dr.

Af denna summa voro, år 1842, till lönestater, allmänna verk och inrättningar efter Riks-Staten anordnade samt till afsedde ändamål anvisade och directe utgjorde:

2:a *Hufvudtitteln:*

Justitiæ-Departementet		13,338

4:e *Hufvudtitteln:*

Landtförsvars-Departementet . .	176,308 *)	
Boställsafkastn. à 4 proc. af uppskattn.-värdet	34,752	
Rustn. och Roter.-kostnad . .	135,197	346,257
	Transport	359,595

*) Af dessa 176,308 R:dr återgå till Statskassan:

5,932¼ T:a Hästvacance-Spanmål	47,658
Rotefrihets-afgift för oroterade, men ordinarie rotering underkastade hemman	1,124
R:dr	48,882

utom tillfälliga rotevacance-afgifter, så att anordningen efter Stat på denna Hufvudtittel rätteligen utgör R:dr 127,426.

Transport			359,595
6:e *Hufvudtitteln:*			
Civil-Departementet		44,750	
Boställs-afkastning		7,216	51,966
7:e *Hufvudtitteln:*			
Finance-Departementet			6,208
8:e *Hufvudtitteln:*			
Ecclesiast.-Departementet . . .		7,898	
Clereci-Staten.	24,181		
Boställs-afkastning . . .	41,540		
Församlingarnes bidrag . .	134,955	200,676	
Läroverken	10,247		
Gymnasii- och Skolhemman	820	11,067	
Hospit. Lasarett, Barnhus .	5,904		
d:o och Barnhushemman .	534		
Församling:s bidrag till fattige	26,125	32,563	
Kyrkors underhåll . . .	7,676		
Kyrkohemmans afkastning .	224	7,900	260,104
9:e *Hufvudtitteln:*			
Pensions och Allm. Indragn. Staterne . .			10,430
Anordning utom Stat:			
Diverse verk och inrättningar			13,563
Directe utgjorde:			
Skjuts, väghållning samt diverse onera och allm. besvär			113,359
Summa R:dr			815,224

hvilka dragne från hela Statsinkomsten lemna en behållning af R:dr 163,970.

Af hela Skattebeloppet erlägga:

Städerna . . . . 4,01 procent
Landtbruket med tillhörande binäringar 94,20 — —
Bergsbruket med d:o . . . . . 0,45 — —
Qvarnar, sågar, fabriker o. d. på landet 1,34 — —

På hvar person af folkstocken belöper sig vid pass 4$\frac{2}{8}$ R:dr; men om Skattesumman fördelas, till $\frac{2}{3}$ på den manliga och till $\frac{1}{3}$ på den qvinnliga skattskrifna personalen, så uppkommer, öfverhufvud, för hvar karl 12$\frac{20}{48}$ och för hvar qvinna 5$\frac{40}{48}$ R:dr, hvilka summor, efter ortens markegångspriser och förhållandet emellan mans- och qvinnsdagsverken, motsvara: den förra 29$\frac{1}{8}$, och den senare 28 sommardagsverken.

Jemföres åter beskattningens totalsumma med det till Bevillningstaxering antagna egendomsvärdet, så uppkommer mellan detta och skattebeloppet följande förhållande:

	a Taxerings-värde.	b Skatte-bidrag.	a till b som 100 till
Landtbruk, hemman och lägenheter	21,060,142	796,884	3,78
Särskilt: 1 Mantal Säteri . . .	5,363	102	1,90
Särskilt: 1 d:o Frälse	4,368	140	3,20
Särskilt: 1 d:o Krono och Skatte	4,346	205	4,72
Bergsbruk	403,424	3,806	0,94
Fabriker, div. Verk på landet. .	691,640	8,246	1,20
Städer, (hus, tomter, jordegor) . .	1,312,594	29,613	2,36
Hela länet	23,467,800	838,550 *)	3,70

*) I denna och ofvanstående Skattesummor äro icke intagne sådana utskyldstittlar som med kapitalvärde icke kunna jemföras, såsom: Bötesmedel, Bevillning af personer som icke tillhöra viss näring, Bevillning för borgerlig rörelse samt de för landet och städerna gemensamma utskylder.

Men taxeringsvärdet motsvarar icke det verkliga egendomsvärdet, eller grundkapitalet. Det förra utgör i medeltal 4,480 R:dr för helt hemman, ehuru medelpriset å ett sådant de senare åren hållit sig 45 à 50 procent högre eller uppgått till 6,506 à 6,700 R:dr. Efter all sannolikhet är värdet af bruk och öfriga på landet varande verk och inrättningar i samma förhållande lågt uppskattadt; hvadan ock taxeringsvärdet kan, utan fara för misstag, höjas med 40 procent, och således landets grundkapital antagas till 31,016,300 R:dr eller tillhopa med städernas till 32,328,900 R:dr.

Skattebeloppet skulle af denna summa utgöra följande . . . . procent

För Landtbruket	. . . .	2,70
Särskilt för	1 Mantal Säteri	1,25
	1 d:o Frälse	2,11
	1 d:o Krono och Skatte . .	3,12
För Bergsbruket	. . . .	0,67
— Diverse verk m. m. på landet	. . .	0,85
— Landsbyggden	. . . .	2,68
— Städerna	. . . .	2,36
— Hela länet	. . . .	2,67

ett förhållande mellan länets grundkapital och skattebördor som någorlunda bestämmer de senares relativa storlek och den andel i dessa bördor som tillkommer hvarje särskilt näring.

Städer.

Städer.

Mariestad, länets hufvudstad, är belägen på högra stranden af Tidaån, der denna utfaller i Wenern, 31½ mil från Stockholm och 17½ mil från Götheborg. Den intager en vidd af ungefär 31 tunnland, hvarpå finnas 119 hus och tomter, särskilt uppskattade till 221,063 R:dr, samt tillhopa med jordegor och derå varande lägenheter, till 321,550 R:dr.

Staden hör till 4:e klassen af Rikets städer, är regelbundet anlagd, och temligen väl bebyggd, ehuru allmänt med trähus. Dess rymliga kyrka framställer sig fördelaktigt från den upphöjda plats hvarpå den är belägen. Från Vestra sidan af staden går en bro öfver Tidaån till Landshöfdingeboställets *Marieholm*, utmärkt för sin täcka belägenhet på en af Tidaån kringfluten holme, från hvilken en bro leder till motsatta Vestra stranden, der landsvägen på denna sidan af staden vidtager. Nära kyrkan, men utom staden ligger det vackra lustställer *Carlsholm* med sin, på 3:ne sidor, af Wenern kringflutne park, och i Söder, längs stränderna af Tidaån, finner man *Carlsfors* qvarnar, *Cathrinefors* pappersbruk samt flera välbyggda gårdar och landtställen, mellan hvilka bördiga sädesfält, ängar och skogslundar sig utbreda öfver de vackra och trefliga omgifningarna.

Folkmängden bestod, vid 1842 års slut, af 1,609 personer, af hvilka handtverkare, fabriksidkare och handlande, med handelsbetjenter, gesäller och lärlingar samt tillhörande familler, utgjorde ⅕ eller 20 procent; embets- och tjenstemannapersonalen jemte öfrige i staden bosatte hushåll och personer 76½, samt underhållna fattiga 3½ procent.

Inom näringarna röjer sig icke någon förkofran eller tilltagande välmåga. Sedan längre tid tillbaka befinna sig handtverkerierna i samma skick, inskränkta till det mest vanliga och behöfliga.

I 30 särskilta handtverk och yrken finnas 63 mästare, husbönder och verkstadsföreståndare, biträdde af 70 gesäller, lärlingar och arbetare, samt erläggande i Bevillning för borgerlig näring 466 R:dr, hvilka antyda en, till Taxering uppgifven, behållen inkomst af 9,320 R:dr eller öfverhufvud tagit för hvar mästare och föreståndare, endast 310¾ R:dr.

De tillfällen till fabriksanläggningar o. d. som Tidaån, med sina vattenfall, i stadens granskap erbjuder, hafva icke, under de senare åren, framkallat några industri-företag. Af 2:ne pappersbruk återstår nu blott det ena: Cathrinefors, som drifves med 20 arbetare och hvars årliga tillverkning skattas till 7,600 R:dr. Åtskilliga förr befintliga fabriker hafva måst nedläggas, så att f. n. blott 2:ne Snusfabriker här finnas, med ett uppgifvit productions-värde af 2,648 R:dr.

Stadens handel är äfven föga betydlig. Till någon del drifves den med kringliggande orters producter, men för det mesta med saltvaror, specerier och kramgods, som hemtas från Götheborg och afyttras inom orten. För spanmål finnes ringa afsättning, utöfver hvad stadens innevånare deraf kunna förbruka, och trävaruhandeln, som på Götheborg kunde vara lönande, inskränker sig sjelf genom aftagande skogstillgångar.

Lika obetydlig som stadens handel är äfven dess sjöfart, för hvilken 8 små fartyg af 16 à 17 lästers drägt, underhållas. Mer än 5 fot djupgående fartyg kunna icke lasta vid stadens hamnbro,

utan måste in- och urlastas på redden, nära 2,000 alnar från sjöbodarna, och varorna dem till- och afföras på lastpråmar.

Stadens 22 handlande erlägga för sin rörelse 361 R:dr i bevillning; deras samfäldta, till taxering uppgifna, inkomst skulle således icke uppgå till mer än 7,220 R:dr, eller öfverhufvud 328 R:dr för hvar handlande.

Stadens jord är bördig och skötes med omsorg. Den anses svarande mot 3 mantal och innehåller 605 tunnland åker och äng, 1,069 tunnland skog och betesmark, samt uppskattas i värde till 64,376 R:dr, utom mjölqvarnarna och pappersbruket som värderas: de förra till 17,000, det senare till 11,111 R:dr. En stor del af Stadens mark är, mot årlig skatt till Stadskassan, upplåten åt de flera på denna mark uppförde lustställen och lägenheter, hvilka särskilt äro uppskattade till 26,000 R:dr. På den återstående, Staden behållna jorden, kan åkerbruks- och ladugårds-afkastningen anses motsvara vid pass en tredjedel högst hälften af innevånarnes behof.

Stadens allmänna läroanstalter bestå af en Trivial-skola och en Lankaster-skola. Den förra har en Rector och tvenne Colleger, till hvilkas aflöning äro anslagne 170 tunnor Kronotionde-spanmål samt den närbelägna Lexbergs socken såsom prebende. I den senare lönas läraren med räntan å en af H. M. Konung Carl XIV förärad fond.

Läns-lasarettet och kurhuset intaga nu det fordna kronobränneriets ansenliga och rymliga stenhusbyggnader. Antalet af der vårdade sjuke går i medeltal till 460, och årliga kostnaden för deras skötsel och underhåll till 8,200 R:dr. Lasarettets inkomster, bestående hufvudsakligast af de s. k. kurhusmedlen utgöra omkring 9,300 R:dr om året.

Sedan år 1841 finnes här bildadt ett Brandstods-bolag till försäkrande af hus och lösören. Redan vid första årets utgång hade från landet inkommit 14,500 godkända försäkringsuppgifter, på tillsammans 16,665,500 R:dr och vid 1843 års slut hade ansvarighetssumman stigit till 19,622,230 R:dr. Vid samma tid hade Mariestad deltagit, i det för Städerna i Riket gemensamma Brandstodsbolaget, med en försäkringssumma af 308,940 R:dr som med nära 50 procent öfverstiger det värde hvartill Staden blifvit till taxering upptagen.

Örebro Privatbank har i Mariestad ett Afdelnings-Contor, som, med behöfliga förlagskapitaler, bispringer så väl stads- som landtmanna-näringarna.

Stadens Sparbank, som stiftades 1822, fortfar att med förtroende anlitas. Dess behållning uppgeck, vid 1842 års slut, till 52,000 R:dr, och således 32 R:dr på hvar person af stadens befolkning.

Till de fattigas försörjning äro ändamålsenliga anstalter vidtagna. De mest behöfvande och sjuklige intagas i ett rymligt och väl ordnadt fattighus, der de hållas till lämplig sysselsättning, och de öfrige, äfvensom fattige personers af arbetsklassen barn, erhålla daglig förplägning. Stadens årliga bidrag till fattigförsörjningen uppgifves till 666⅔ R:dr, och är dessutom, till fattige skolbarns underhållande, doneradt Säteriet *Trilleholm* som, med underlydande qvarn, afkastar i årligt arrende 100 tunnor spanmål.

Samtlige utskylder till Staten och Staden, jemte skjuts, väghållning m. m. anses utgöra i medeltal 6,486 R:dr, hvaremot Statens årliga anslag till kyrkan och presterskapet uppgår till 265 tunnor kronotiondespanmål.

Lidköping är belägen vid en vik af Wenern kallad *Kinneviken*, och vid utloppet af Lidaån, som delar Staden i Östra eller *gamla* samt i Vestra eller *nya Staden*. Den förra är af hög men okänd ålder, och bär spåren deraf i oregelbundna qvarter och smala krokiga gator. Den senare är anlaggd 1672 af Riks-Canzleren Gr. Magnus Gabr. Dela Gardie, efter en regelbunden plan, har räta och breda gator som rätvinkligt afskära hvarandra, och ett fyrkantigt, ovanligt stort torg, på hvilket Rådhuset är beläget. Båda stadsdelarna äro med en bro öfver Lidaån förenade.

Hela staden intager en rymd af vid pass 48 tunnland, är i allmänhet väl byggd, ehuru med trähus, innehåller 188 hus och tomter, samt uppskattas till 379,600 R:dr, utom tillhörande jordegor, hvilka äro i värde upptagna till 55,675 R:dr.

Med undantag af de närbelägna landtställena *Christinelund, Lidaholm* och *Carlslund* erbjuda stadens omgifningar inga andra föremål för uppmärksamheten, än släta åker- och ängsfält, hvilka, mot stranden af Kinneviken, öfvergå till ofrugtbara flygsandsfält, men på Södra sidan begränsas af en vacker skogspark som följer venstra stranden af Lidaån.

Folkmängden beräknas till 2,081 personer af hvilka de som tillhöra borgerskap och näringsidkande utgöra 32 procent; embets- och tjenstemän af olika stater och grader jemte öfrige i staden bosatte personer och hushåll 64½, samt underhållne fattige 3½ procent.

Näringar och handel, med af dem följande välstånd, synas hafva märkbart tilltagit och förkofrat sig under de senare åren, i jemförelse med länets öfriga städer. Manufacturer och fabriker sysselsätta nära 70 personer, och lemna en tillverk-

ning i värde af omkring 77,500 R:dr. Ibland dessa näringar är en Klädesfabrik — nyligen anlaggd — samt 2:ne Tobaksfabriker de betydligaste. Den förra har ett tillverkningsvärde af 29 à 30,000, de senare af 7 à 8,000 R:dr. I handtverkerier och dylika näringar räknas 83 mästare och idkare med en arbetsstyrka af 108 gesäller och lärlingar.

Handeln, som utgör egentliga förvärfskällan och grunden till stadens stigande välstånd, sysselsätter 30 handelsmän med 41 handelsbetjenter, af hvilka förstnämde flera anses ega betydlig förmögenhet. Spanmålsbandeln är i synnerhet liflig och riktande, hvartill stadens belägenhet hufvudsakligen bidrager, ej endast genom vidsträckta förbindelser sjöledes med flera förmånliga afsättningsorter, utan ock genom omgifvande nejders sädesrikhet. Vid sjöfartens början innevarande år, voro alla på redden liggande fartyg befraktade att lasta med spanmål på Stockholm, Götheborg och flera inrikes orter. 50,000 tunnor spanmål ansågos då vara magasinerade till afskeppning.

Staden har 3:ne marknader, af hvilka den i October räknas för en af de större i Riket, och utgör en föreningspunkt för utbytet af Westergöthlands jordbruksalster och Wermelands bergsverksproducter.

Sjöfarten möter här ett stort hinder i saknaden af tjenlig hamn. Vid stadens lastbryggor och i den dit ledande, vid pass 200 fot breda, ränna som utskäres af Lidaån, är djupet ej mer än 5 à 6 fot. Fartyg af större djup måste således lastas medelst pråmning af varorna, nära ¼ mil från staden, på en redd som, i 12 mils längd, är öppen för Nordliga vinden, och dertill saknar hållbar ankarbotten. En länge önskad och behöflig hamn-

byggnad är likväl föreslagen och besluten, hvars verkställande icke lärer uteblifva. Kostnaden är beräknad till omkring 90,000 R:dr. Staden begagnar f. n. 11 à 12 egna fartyg, hvartdera om 20 till 30 lästers drägt.

Den till staden donerade kronojord innehåller 874 tunnland odlad jord, till det mesta sandig, men genom ett väl skött vexelbruk, temligen bördig. Afkastningen kan räknas till 2 à 3,000 tunnor spanmål och 5 à 600 tunnor potates, utom hö och fodervexter för 100 hästar, 300 boskapskreatur och 40 till 50 får. Förenämnde jordvidd eges af gamla och nya staden gemensamt, men den förra eger ensamt 1,200 tunnland skog och utmark, hvarå likväl skogstillgången nu är ganska medtagen.

Stadens inkomster af hamn- och ståndpenningar, källarfrihet m. m. utgöra emellan 3 à 400 R:dr. Till presterskapets aflöning äro anslagna 129 tunnor kronotiondespanmål.

Stadsskolan, jemte en s. k. fattigskola, underhålles, den förra af Staten med ett anslag af 31½ tunna kronotiondespanmål; den senare dels af donerade medel, dels med årliga bidrag af staden.

Barnhuset, som lika med stadsskolan, stiftades af nya stadens grundläggare, underhåller 12 barn från 6 till 12 års ålder. Dess årliga inkomster bestå i 103½ tunna kronotiondespanmål samt räntan af ett litet capital utgörande 500 R:dr.

Den här inrättade Sparbank har ännu icke hunnit till någon betydenhet. Dess hela insattssumma utgjorde, vid 1842 års slut, icke mer än 3,120 R:dr.

I Städernas allmänna Brandstods-bolag deltar Lidköping med en försäkringssumma för lösören som, vid slutet af 1843 uppgik till 501,000 Rdr.

Stadens Bevillning för borgerlig näring utgör endast 648 R:dr, och dess samfeldta krono- och communal-utskylder uppgå till 9,754 R:dr.

Skara, urgammal stad, fordom stor och folkrik, en tid Rikets hufvudstad, nu ringa och obetydlig, ligger nästan midt i länet, på en tätt bebodd och frugtbar slätt, 2½ mil från närmaste hamn. Staden upptager i vidd omkring 36 tunnland och innehåller 110 hus och tomter, uppskattade till 169,000 R:dr samt tillhopa med 2 mantal jordegor, till 261,840 R:dr. Stora torget är omgifvet af flera ansenliga och vackra trähus, men i allmänhet är staden illa bebyggd, husen små, qvarteren till det mesta uppfyllda med trädgårdar, och gatorna smala, krokiga samt snedvinkligt afskärande hvarandra.

Skara har flera gånger blifvit härjad och till grunden nedbränd: än af fienden, än genom vådeldar, af hvilka den sista, år 1719, inom få timmar lade hela staden i aska. Också finnes nu mera knappast något spår öfrigt af dess fordna borgar och slott, af dess många kyrkor och kloster; endast Domkyrkan, ehuru flera gånger afbränd, qvarstår ännu, efter 8 secler, en vördnadsbjudande minnesvård af forntidens storartade men dystra byggnadssätt, med sina väldiga murar af huggen sten, sina grofva stödpelare och sina spetsiga hvalf uppburne af höga pelarrader, äfven af huggen sten, erindrande om de sköna Domkyrkorna i Lund och Linköping, vid sidan af hvilka denna med allt skäl kan ställas.

Omkring den fria och af träd beskuggade plats som omger Domkyrkan äro belägne: nya Gymnasii- och Skolhuset, Biskops- eller Consistoriihu-

set, gamla Gymnasiihuset och Bibliotekshuset. Det förstnämnde på Södra sidan om kyrkan är en stor, smakfull byggnad som 1833 fullbordades och till sitt ändamål invigdes. De öfriga äro oansenliga; gamla Gymnasiihuset är lemnadt till förfall, och Bibliotekshuset saknar utrymme för de ökade boksamlingarna.

Stadens omgifningar innehålla åtskilliga i dess historia märkvärdiga ställen. Helt nära och Söder om staden finner man gården *Brobacka,* omgifven af en fyrkantig jordvall och vattengraf, utgörande nu mera de enda lemningarna af det s. k. Kungshuset som af Gustaf I anlades och af Johan III fullbordades. Denna, efter sin tids fordringar, präktiga byggnad, hvartill materialier hemtades från de utdömda klostren, blef, tillika med staden, uppbränd af Danskarna år 1612; men de fasta murarna deraf funnos ännu qvarstående vid början af förra århundradet, då de, utan ändamål och behof, blefvo nedbrutne.

Något längre i Söder ligger hemmanet *Gällqvist,* på hvars tomtplats det stora och i historien ofta nämnda slottet Jällaqvist (Jarlaqvist) skall varit beläget. Spåren deraf äro dock icke så tydliga att platsen med säkerhet kan bestämmas.

Hvar den gamla borg hvarefter länet ännu benämnes, eller *Skaraborg* varit belägen, är ännu mera osäkert. Man förmodar att de lemningar efter murar och vallar som finnas i en skog ¼ mil Nordvest från staden vid hemmanet *Uddetorp* (Odenstorp) skola utmärka denna borg, till hvilken Uddetorp, ännu 1583, hörde såsom ladugård.

Det fordna Helgeandshuset med sin kyrka, nu kallad *Hospitalsgården,* ligger i Vester från Gällqvist, men begagnas nu mera icke såsom hospital,

sedan flera sådana inrättningar blifvit i Wadstena förenade.

Invid staden på Norra sidan är *Domprostgården* belägen, och bredvid denna *Brogården* (Brodergården), fordom prebendehemman, nu upplåten till en Veterinaire-inrättning, hvars hufvudbyggnad är uppförd på det fordna Fransiscaner-klostrets murar.

På Östra sidan om Domprostgården, invid den förbilöpande bäcken, ligger *Skara källa*, som utgör stadens förnämsta, ofta enda, vattentillgång, då bäcken om sommarn uttorkar. Vid samma bäck, Vester om staden, är en hälsobrunn.

Ehuru på längre afstånd, eller ¼ mil från staden belägna, böra dock anmärkas: *Brunsbo* och *Göthala*. Det n. v. Brunsbo, fordom Brynolfsbo, är Biskopens boställe, och skall redan i 13:de århundradet vara till sådant bruk doneradt af en Biskop Brynolph. Det senare eller Göthala, der i hedentima Westgötha-Lagmän bodde och Aller-Götha ting höllos, blef sedan uppehållsort för flera af de förste Christna Konungar, och är nu såsom kungsgård, upplåten till boställe åt Öfversten för Westgötha Regemente.

Staden har 1638 innevånare, af hvilka endast 20 procent tillhöra borgare- och närings-klasserna. Kyrko- och Lärare-Staterna samt öfrige embets- och tjenstemän, med tillhörande personal, utgöra tillsammans 10; öfrige i staden bosatte hushåll och personer 67½ samt fattigpersonalen 3½ procent.

Handel, handtverkerier och öfrige yrken äro tryckte under tyngden af närings- och medellöshet. Tio handlande förse staden och dess omgifningar med sina behof af saltvaror, specerier och kramgods, hvilka varor landvägen hemtas från Lidkö-

ping, till och med från Götheborg. Endast 27 Handtverksmästare och 11 Idkare af andra yrken, hvaribland en Boktryckare och en Apothekare, kunna med möda finna en nödtorftig bergning. Några Fabriker finnas här icke. Deremot har staden ett temligen lönande jordbruk, hvars afkastning anses uppgå till omkring 3,500 tunnor spanmål samt 4 à 500 tunnor potates, jemte foder för underhållet af 60 hästar, 270 boskapskreatur och 70 får. Statens jord, som uppskattas till 92,830 R:dr består af 1,098 tunnland odlad mark samt 1,682 tunnland skog och betesmark. Af den förra äro 164 tunnland s. k. Domkyrko-jord, hvaraf skatt erlägges till kyrkan. Stadsegorna åtfölja icke tomterna utan säljas särskilt; hvaraf händer att somliga tomter hafva stort åkerbruk, och andra äro i saknad deraf, samt att den från tomterna skiljda jorden sönderstyckas i ytterst små delar och öfverströs med nybyggen och backstugor, hvilkas ofta utfattiga egare eller bebyggare gifva detta samhälle en bedröflig erfarenhet af obesutenhetens följder.

Hvad som ännu till någon del uppehåller stadens anseende och tryggar den mot ett ännu djupare förfall, är härvarande läroverk.

Redan i slutet af 13:de århundradet grundades här en ständig Cathedral-skola, af hvilken år 1640 stiftades det nu varande Gymnasium, jemte högre Lärdoms- och Apologistskola. Vid dessa läroverk äro anställde 6 Lectorer, 1 Rector, 1 Conrector samt 10 Colleger, Lärare och Excercismästare, till hvilkas aflöning m. m. äro anslagne omkring 1,100 tunnor kronotionde spanmål samt 800 R:dr i penningar, utom 3 prebende-pastorater och 2 prebende-hemman, samt boställen och jordlotter å stadens mark. Gymnasium och Lärdomsskolan

hafva en gemensam Stipendiifond af 24,500 R:dr hvaraf räntan till 28 Stipendiater årligen utdelas. En skola med Vexelundervisning finnes äfven, med en donerad fond af 2,110 R:dr, af hvars ränta Skolhuset underhålles och en lärare till någon del aflönas.

Under vårterminen 1844 bivistades Gymnasium af 68 studerande och högre Lärdomsskolan af 174. Skolbarnens antal vid Apologistskolan gick samma år till 45, och vid Vexelundervisningsskolan till 40 à 50.

Ett här nyligen inrättadt Seminarium för bildande af folkskole-lärare har fått ett Stipendii-anslag af 1,500 R:dr.

Gymnasium har ett Bibliotek som f. n. innehåller emellan 12 och 13,000 volumer, hvaribland åtskilliga sällsynta verk, samt enda exemplaren af några bland de första i Riket tryckta skrifter. Då en till Biblioteket förärad boksamling blir med detsamma förenad, anses volumernas antal komma att uppgå till 16,000. Med Biblioteket är äfven en Myntsamling förenad, jemte en liten samling af ålderdomsminnen och sällsyntheter. Bibliotekets inkomster af räntemedel m. m. utgöra icke fullt 300 R:dr.

Till Gymnasium hör äfven ett litet Astronomiskt Observatorium, som underhålles genom räntan af ett doneradt kapital vid pass 560 R:dr.

Den invid Staden belägna Veterinär-inrättningen är af enskild man år 1775 grundad och doterad. Här finnes Bibliotek, Anatomisal, Naturalie- och Preparatsamling m. m. Lasarettet emottager till vård sjuka husdjur utan annan ersättning än för foder och läkemedel. Vid läroverket äro 2:ne lärare anställde. Före 1821, då detta läroverk var det enda i Riket, uppgick elevernas antal till 20

à 30, men har sedermera betydligt minskats. Utom hemmanet Brogård, der inrättningen är belägen, eger den 3 bebyggde tomter i Staden, 2 Mjölqvarnar samt en kapital-behållning af omkring 13,500 R:dr.

I öfrigt eger Staden inga anmärkningsvärda inrättningar eller stiftelser. En s. k. Nykterhets-Sparbank inrättades här, för några år sedan, men har icke ännu vunnit framgång.

I Städernas allmänna Brandstodsbolag uppgick Stadens försäkringssumma, vid 1843 års slut, till 338,000 R:dr, eller jemt dubbelt mot hela dess uppskattningsvärde.

Stadens Krono- och Communal-Utskylder äro upptagne till 6,151 R:dr, hvaraf 313 i bevillning för borgerlig näring; hvaremot Staten anslår till Domkyrkan 288 och till Stadens Presterskap 202 tunnor Kronotionde-Spanmål.

Sköfde, belägen på Östra sluttningen af Billingen, i en med sädesbördiga fält och skogrika höjder omvexlande nejd, var redan i 12:te århundradet bekant såsom handelsplats, då S:t Helenas mässor här började firas och besökas.

Efter den vådeld som 1759 helt och hållit lade Staden i aska, har den efter en ordnad plan blifvit ombyggd, med räta gator och temligen lika stora qvarter, hvartdera innehållande 4, eller tillsammans 66 tomter, intagande en rymd af 28 tunnland. Sjelfva staden är uppskattad till 80,900, och dess jordegor till 41,970 R:dr.

Stadskyrkan, benämnd efter sin fordna Skyddspatronessa Helena, hvars skrinlaggda ben här dyrkades, har fordom varit i stort anseende och med gods rikligen begåfvad. Hon har, flera gånger ef-

ter lidna brandskador, blifvit reparerad och tillbygdd, senast 1828; är ovanligt hög och, i sitt nu varande skick, en bland de vackraste småstads kyrkor i Riket. Utom Rådhuset, ett tvåvånings stenhus, vid torget beläget, har staden endast träbyggnader, af hvilka flera temligen stora och af vackert byggnadssätt.

På Södra sidan om staden utmed landsvägen märkes det fordna *S:t Elins kapell.* Dess murar nedbrötos och användes till stadskyrkans utvidgande efter 1759 års brand, men stället är bekant för den friska källa som nu uppväller vid Sydöstra hörnet af kapellets grundmur, men som fordom låg inom dess murar. Lemningar efter ett annat kapell, helgadt åt S:t Brita, finnes äfven på Norra sidan vid byn Kapellunda, nu kallad *Käpplunda.*

Namnet *Kankaruka,* fordom Kanikeruka ger ock tillkänna att detta hemman, likasom ett annat af samma namn i Kyrktorps socken, förr tillhört stadens Kaniker eller Domherrar.

Af 652 personer som utgör stadens hela folknummer, kunna 28 procent räknas till de borgerliga näringarna. Af handtverkerier o. d. finnas blott de mest vanliga och oumbärliga. 43 mästare och näringsidkare mägta ej sysselsätta mer än 23 lärlingar och arbetare; således en på hvarannan handtverksmästare.

Den obetydliga minuthandeln idkas af 7 handlande och utgöres endast af sådana behofs-varor som i det lilla samhället och närmast belägna socknar finna afsättning. Någon egentlig spanmålshandel eller upphandling af landtmannavaror till försäljning å andra orter, finnes här icke; men en liflig omsättning och utbyte af sådana varor förekomma under härvarande höstmarknad, ortens sista krea-

tursmarknad för året; då slättboen för sin spanmål, af skogsboen tillbyter sig laggkäril och andra trävaror samt vålnader, hö, humla m. m. från Wadsbo härad.

Åkerbruket skötes med omsorg och gynnas af en i allmänhet bördig och lättbrukad jord. Stadens egorymd skattas till 2 mantal och innehåller 1,414 tunnland, hvaraf åker 315 och äng 552, det öfriga skog och betesmark. Afkastningen af spanmål räknas till omkring 1,000 tunnor och af potates, som här odlas mer än i de öfriga städerna, till 16 à 1,700 tunnor. Sannolikt kan staden, af egen åker och ladugård, påräkna en afkastning som till två tredjedelar motsvarar förbrukningen.

Utom den vanliga s. k. Tullfrihetsersättningen som utgör blott 22 R:dr, uppbär Stadsskolan 29 tunnor kronotionde-spanmål; Stadskyrkan, tillhopa med de 6 till Stadsförsamlingen hörande landskyrkor 9½, samt presterskapet 27 tunnor.

Stadens sammanräknade Krono- och Communal-utskylder beräknas till 3,508 R:dr hvaraf i bevillning för borgerlig rörelse endast 276 R:dr.

Hjo, en liten obetydlig stad, är belägen i den s. k. Guldkroken vid stranden af Wettern, der en bäck utfaller från Mullsjön. Staden intager en vidd af 22 tunnland; har 79 hus och tomter; krokiga, endast till en del stenlaggda gator, samt i allmänhet oansenliga byggnader. Intet stenhus finnes mer än kyrkan hvilken är nybyggd efter den brand som 1794 lade större delen af staden i aska. Sjelfva staden är ej uppskattad till mer än 63,800 R:dr och dess jordegor, utgörande 3½ mantal, med derå varande lägenheter, till 37,054 R:dr.

mästare och idkare, med ett arbetsbiträde af 36 personer. Staden har 8 handlande, hvilkas rörelse inskränker sig till utminutering af victualie- och kramvaror som landvägen hemtas från Götheborg. Handeln med landtmannavaror är högst obetydlig, och blott en ringa del tillfaller staden af den spanmålshandel som, från fahlbyggden, drifves med Elfsborgs län, för hvilken handel Ulricehamn och Borås fortfara att vara nederlagsorter.

Jordbruket är deremot af mycken betydenhet, ehuru det, i brist på god skötsel, icke lemnar den behållning som, af härvarande bördiga jord, med skäl kunde förväntas. Åkervidden utgör icke mindre än 652 och ängsmarken 622 tunnland, hvartill kommer 262 tunnland betesmark med någon skog, tillsammans värderade till 12 mantal.

Afkastningen af spanmål uppgifves dock icke högre än till 1,800, och af potates till 500 tunnor, men kan alltid anses motsvara innevånarnes behof, och ofta lemna öfverskott till försäljning.

Skatter och communala utskylder uppgå till omkring 2,400 R:dr, af hvilka endast 245 R:dr utgöra bevillning för borgerlig näring.

Stadens kyrka och presterskap uppbära 10¼ tunna kronotionde-spanmål och för dess skola äro 28 tunnor sådan spanmål anslagne.

Tryckfel:

Sid. 7	rad. 15	uppifr.	*står:*	Orlåsen	*läs:* Örlåsen,
— 11	— 10	nedifr.	—	Ramsbergs	— Ransbergs
— 13	— 2	d:o	—	Eårdala-	— Fårdala-
— 35	— 1	uppifr.	—	jordegendomen	— jordegendom
— 59	— 5 och 6	d:o	—	vägbyggnads-ämne	— vägbyggnads-ämnen

